

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 57
(19490)
2021 чылдың
август 4
среда

Хүннүн үнери — 04:38
Ажары — 20:31
Хүн дурту — 15:53

Садар өртээ хостуг 12+

Республиканың удуртукчусунуң ажил-албаны

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ОБЪЕКТИЛЕРИНИНГ ТУДУУ ЭГЕЛЭЭР

РФ-тин Чырыдыышкын яамызының деткимчези-биле республикага чаа өөредилге объектилерининг тудуу эгелээр дээрзин Тываның Чазааның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг дыңнаткан. Бодунуң блогунга ол 2023 чылда Балгазын суурга 616 олуттуг амгы үениң школазының тудуу эгелээр, а эрги школаның оран-савазы эргижиреп, үрелгени-биле хагдыгган деп бижээн.

"Россияның чырыдыышкын сайыды Сергей Кравцов-биле кады Тываның

өөредилге адырының чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалаштывыс. Бисте школа назыны четпээн болгаш школа назылыг уругларның үлүү бедик, ындыг болзажок өөредилге албан черлерининг тудуу шоолуг шапкынчывайн турар". Моон ужуң чамдык школалар уругларны үш ээлчегге өөредир ужурга таваржып турар. Ону шийтпирлээр дизе, чаа албан черлерин тудар херек.

Амгы үеде Кызылда ийи школаны хары угда тудуп турар болзажок, ооң бирээзин бо чаа өөредилге чылында ажылгалга кирир, немелде оран-савага хереглел хевээр арткан. «Кызылга 825 олуттуг чаа ниити-өөредилге черлерин тудар бис — бирээзин 14

дугаар школаның орнунга база Спутник микрорайонга. Амгы үеде Тывада 360 олуттуг беш уруглар садын база 825 олуттуг ийи школаны тудуп турар. Ол дээрже чүгле баштайгы базымнардыр, чылдан чылче бо угланыышкынга ажылды күштелдирер бис. Бо чылдан эгелеп школаларның үндезин септелгезин эгеледивис, дараазында чылын 12 объектининг капитал септелгезин чорудар. Ниитизи-биле 2026 чылга чедир ындыг шыңгы хемчеглер 98 школага негеттинип турар" — деп, В. Ховалыг медеглээн.

Бо ажил-хемчеглер школаларның болгаш уруглар садтарының чүктешкизин чиигедир дээрзинге бүзүрелдин Тываның Чазааның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг илереткен.

Оон аңгыда ол Кравцов-биле өөредилгениң шынарын аңгы сайгарып чугаалашкан. «Ол база бистиң дүвүреливисти болдуруп турар аарышкылыг айтырыг-дыр. Маңаа чүгле материал-техниктиг байдалдарны тургузары чедишпес, дыка хөй чүүлдер өөредилге технологияларының башкыларындан, ном-дептерден хамааржыр. Бистиң уругларывысты кандыг билиглерге, эртемнерге өөрткенивистен республиканың моон ыңайгы хөгжүлдези хамааржыр. Ынчап келирге, дер үндүр хөй ажылдаар ужурлуг бис" — деп, В. Ховалыг чугаалаан.

Артур ХЕРТЕК
белеткээн.

Бөгүнгү үндүрүлгедэ:

ТЫВАНЫҢ ҮШ
УЛУГ БУДУРУЛГЕЗИ
БАЙЛАҢНАРНЫ
САЛГАН

3-кү арында

КИЖИ ЭКИЗИ —
НАЙЫРАЛДА

6-гы арында

ӨГЛЕРИВИС АК-КӨК
ЫЖЫ

8-ки арында

ИЮЛЬ АЙДА COVID-19 ХАМЧЫЫНДАН 17 КИЖИ ЧОК БОЛГАН

Эрткен неделяда, Кадык камгалал яамызынга өлүм-чидимнерниң чылдагааннарын тургузар талазы-биле эксперт комиссиязының хуралында, 2021 чылдың июль 1-ден болган өлүмнүг шупту чоруктарны сайгарып көргөн. Комиссияның дыңнатканы-биле алырга, 2021 чылдың чүгле июльда Covid-19-тан 17 кижичок болган. Эксперттерниң бодагы-биле чок болур чоруктуң көдүрүлгени чаа коронавирус халдавырындан хүнде 197 кижичедир аарып турганында.

56 хардан 87 харга чедир назылап, улгады берген, чок болган кижилер хандамыр болгаш бестер аарыгларындан хоочурап чорааннар.

2020 чылдың июньда база ноябрьда пандемияның бирги болгаш ийги чалгыының дүшкүрлүг үелеринде Covid-19-тан 47 чедир кижичок болганы бүрүткеттингенин сагындыраал. Республика эрткен чылда Covid-19-тан 209 кижини чидирген.

Чаа коронавирус халдавыры 2020 чылдың майдан бээр 264 кижиниң амытынын алгаш барган, оларның 150-и — херэзженнер, 114-ү — эр улус. Чок болган кижилерниң ортумак назыны 65,3 хар болган. Чаа коронавирус халдавырындан когараан 250 кижиде хан-дамыр, бестер, тыныш системазы, бүүректери багай база ыжык аарыглары бар болган. Тывада Covid-19-тан чок болганының хуузу 1,09 болза, Россияда — 2,52, Сибирь федералдыг округта — 3,51. СФО регионнарының аразында Тыва чаа коронавирус халдавырындан чок болурунун хуузу-биле онгу черде.

Бистиң корр.

Партийжи үнүүшкүннер

КЫЗЫЛ КОЖУУННУҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ БОЛГАШ ЧЕТПЕС ЧҮҮЛДЕРИ

Каа-Хем суурнуң төвүнде орукту брусчатка-биле шып турарын тус черниң чурттакчылары каш айлар дургузунда эскерип келген. Ол чер келир үеде Шахтерлар аллеязы болур, ону Свободная кудумчузундан Таежная кудумчузунга чедир шөйлүдүр кылыр.

“Бо аллея Каа-Хем суурнуң чартыын дургаар шөйлүр. ТАР-ның 100 чылдаанында каа-хемчилерге онзагай белек болур-дур. Брусчатка-биле кылып турар бо чаа орукка өг-бүлелер ажы-төлү-биле агаарлап кылаштарынын бодаптарга өөрүңгү-дүр. Чүгле ам ол аллеяны камнап, кадагалаар болгаш улаштыр чаартыры арткан” — деп, хей-ниитижи Айдың Сарыглар бодунун блогунда бижээн.

“Чаңгыс демниг Россия” партиязының деткимчези-биле боттанып турар төлевилелдерни хынаар партийжи үнүүшкүннер-биле А. Сарыглар Кызыл кожуунга четкен. Суурнуң хары угда элээн каш кудумчуларында капитал септелгелер чоруп турарын ол көргөш, аңаа таарзынганын бижээн “Чүгле төп кудумчуларны эвес, кыдыг черлерге база сагыш салып турары эки-дир. Чижээлээрге, Волнистая болгаш Щорс кудумчуларында тус черниң маршрут автобустары халдып турар. Оруктар септелгези — шупту чолаачыларга улуг белек-тир”.

Ындыг турбуже, кожуунда шупту байдал Каа-Хем суурда ышкаш онзагай эвес. Ылаңгыя Сукпак суурнуң Культура бажыңында байдалга чөгенип, таарзын-

маанын бижээн. Ук клубтуң удуртулгазы оран-савазының септелгезинге акша-хөреңгини дилээрге, элээн каш сая түңнүг акша деткимчени көргүскен турган. “Бо черде амыдырал шапкын чоруп турар деп чүүл көзүлбес-тир. Чаңгыс ажылчынның арай деп ажылдап турары көстүр. Культура бажыңының удуртулгазы ажылындан хоорук болбазы күзенчиг. Ажыл-хереки салгаа көрүп, акша-хөреңгиге хамаан чок хамаарылгазы дээш тайылбырны негээр апаар. Сайгаржыр бис” — деп, ол дыңнаткан.

Ол ышкаш каш суурнуң кирер орук-

тарында тургускан стеллаларны хынап көргөн. “Хоорай хүрээлеңи” партийжи төлевилелдин ачызында тургустунган. “Ажылдың түңнелинге таарзындым. Эки программа-дыр, ол хоозун чүүл эвес, а езулуг ажылдап болур — олурап узун сандайларлыг сесерликтер, уруглар ойнаар шөлдер, чадаг-терге халдыр оруктар дээш өске-даа. Бистиң Тываның хоорай, суурлары боттарының төрзүн черин эки-жидип алыр дээш бо программага киржири албан херек-тир” — деп, ол бодунун блогунга бижээн.

А. АРАКЧАА белеткээн.

Өскүс уругларга чурттаар оран-сава

ТУДУГЛАР ЧҮГЛЕ 51 ХУУ КҮҮСЕТТИНГЕН

Бо неделяның Аппарат хуралының темазы — өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга чурттаар оран-сава тудуунун айтырыы болган. Эрге-чагырганың регион болгаш тус черде органнары ооң-биле хүн бүрү таваржып турар. Тудуг сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Аяс Хунай-оол, күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Сандан бо талазы-биле боттарының илеткелдерин кылган.

Тывада өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга чурттаар оран-сава тудуун “2021-2023 чылдарда Тыва Республикага хамаатыларның социал деткимчези” республиканың күрүнө программаның “2021-2023 чылдарда өг-бүлелерниң болгаш уругларның социал деткимчези” иштиги программаның негелделери-биле чорудуп турар деп тудуг сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Аяс Хунай-оол дыңнаткан. Программаны боттандырып эгелээн үеден тура 2 208 оран-саваны тудары (садып алыры) планнаттынган турган. Ук сорулгаларга 3117879,1 муң рубльди көргөн, ооң иштинде: федералдыг бюджеттен — 2 332 512,3 муң, республика бюджетинден — 785 366,8 муң рубль.

Бо хүннерде херек кырында 1 677 чуртталга бажың-балгадын туткан азы пландан 76 хуу, ооң иштинде:

— республиканың эт-хөреңгизинче 1 419 оран-саваны дамчыткан (азы 84,6 хуу).

— 156 оран-савага хамаарыштыр документиер долдурар ажыл чоруп турар.

Бо үе-чадада беш муниципалитетте 2015-2018 чылдарның программаларының

талазы-биле 179 чуртталга оран-савалыг чедир туттунмаан 16 объект бар.

Чедир туттунмаан бүгү-ле объектилерниң талазы-биле “Күртудугчагы” күрүнениң казна албан чери ак сеткилдиг эвес сес керээлиг организация-биле суд чаргы-чаалызын чорудуп турар. Оларның аттарын ак сеткилдиг эвес керээлиг организацияларның даңзызынче кириген. Өрелерни олардан тырттылары-биле суд приставтарының албанында күүселде бүдүрүлгезин оттурган.

2021 чылда республика бюджетинден 71 чуртталга оран-саваны тударынга болгаш ажылгалга кириеринге 98,2 сая рубль хемчээлдиг акша-төгерикти тыпкан, ооң иштинде Кызыл кожуунга — 9, Би-Хемге — 4, Улуг-Хемге — 6, Таңдыга — 4, Кызыл хоорайга — 48 оран-савага хамаарыштыр. Оларга хамаарыштыр аукционну эрттирген, аңаа «Прогресс» КХН керээлиг организация ойнап алган, амгы үеде ук оран-саваны доозарының талазы-биле күрүнө керээзин чарары доозулгалак. Кызыл, Би-Хем, Улуг-Хем болгаш Таңды кожууннарда 23 бажың-балгатты оон ыңайгы садыглаашкынга кириери-биле тударының чурумунун планынче өскерилгелерни кириген.

Күш-ажыл болгаш социал политика

сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Сандан 2013 чылдан 2021 чылга чедир тускайжыттынган чурттаар оран-саваны хөлезилээр керээ-биле 1399 кижичуртталга шөлү-биле хандырттынган деп немээн. Ооң иштинде 1284 өскүс уруг ону оочур өзугаар алган, суд шийтпири-биле — 115 кижич. 3503 суд шийтпири күүселдезин манап чыдар.

2021 чылда өскүс уругларны бажың-биле хандырынга көрдүнгөн бюджет акшаландырышкынының ниити хемчээли 553 714,3 муң рубль болган, ооң иштинде: федералдыг бюджеттен — 548 177,2 муң рубль, регионуундан — 5 537,1 муң рубль.

2021 чылдың август 1-ниң байдалы-биле алырга, шупту 339 бажың-балгат туттунган, пландан 51 хуу. Оларның 186-зын күрүнө эт-хөреңгизи кылдыр долдурган: Бай-Тайга кожуунда — 28, Чөөн-Хемчикте — 21, Кызыл кожуунда — 36, Каа-Хемде — 8, Мөңгүн-Тайгада — 5, Өвүрдө — 4, Сүт-Хөлде — 14, Тес-Хемде — 16, Тере-Хөлде — 3, Тожуда — 2, Улуг-Хемде — 9, Чеди-Хөлде — 4, Чаа-Хөлде — 4, Эрзинде — 13, Би-Хемде — 18 болгаш Ак-Довурак хоорайда — 1.

Ооң-биле чергелештир 15 бажың-балгатта тудуг-монтаж ажылдары күү-

селдениң чурумундан озалдаашкыныг чоруп турар. Республиканың Тудуг яамызы ындыг чүүлдү керээлиг организацияларның ак сеткилдиг эвес чоруу-биле тайылбырлаан.

Бир чамдыкта объектилер тудуунче бодунун шыдал-быразын санап албаан тудуг организациялары кирип турар, ындыг чүүл кедизинде барып керээлиг негелделериниң хажыдышкынынга, харын-даа ону шуут күүсетпезинге чедирер. Муниципалитеттер база катап садыглаашкын эрттирер чардынган керээлерни үзе чарар чаргы-чаалылыг ажылдарны чорудар ужурга таваржып турар. Аңаа база хей үе-шак негеттинер.

База бир чугула чидиг чылдагааннарның бирээзинге акша-төгериктиң чедишпейн турары хамааржыр. Федералдыг деңнелдин ажылдап турары саң-хөө санаашкынының аргазы республикада херек кырында тургустунган байдалды долзуу-биле көргүспейн турар.

Кожавыста регионнар өскүс уругларга чурттаар оран-саваны ийги рыноктан садып ап турар, ынчалза-даа бистинде ындыг дуржулга Кызылдың ийги рыногунда бажың-балгат өртээниң улуг болганы-биле ажылгаттынмас. Мында бир дөрбелчин метр дээш өртег 90 муңдан 100 муң рубль чедир, а ооң-биле чергелештир субсидияны бир дөрбелчин метр дээш 51 922 рубль хемчээлдиг берип турар болгай. Республиканың кожууннарында чурттаар оран-саваның ийги рыногу өскүс уругларга көрдүнгөн оран-саваның доктааттынган негелделеринге дүүшпейн турар. Бөгүн 1 дөрбелчин метр чурттаар оран-сава тудуунун боттуг өртээ 65,0 муң рубль, кириер четкилер-биле каттай санаарга — 72,0 муң рубль.

Аппарат хуралынга үстүнде ады кирген даргаларның медээ-дыңнадыгларын дыңнап доосканының соонда, ук ажылда кирип турар яамыларга болгаш кожууннун чагырга черлеринге болур-чогуур даалгаларны берген.

Артур ХЕРТЕК белеткээн.

Экономика

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ, КЫЗЫМАККАЙ КИЖИЛЕРГЕ
ДЭЭШТИГ ДУЗА

“Хамаатыларга социал деткимче” федералдыг программа республикада чедишкенин боттанып турар. Социал керээниң ажык-дүжүүн көрүп, боттарының хууда ажил-агийын аядып, шуудадып кирипкен кижилер эвээш эвес.

Ажил-агийы, кызымаккай кижилерге амыдырал-чуртталгазын экижидип ап болурунга күрүнеден дээштиг дуза – социал керээ дээрзин арга-дуржулга көргүскөн.

Ук программаның киржикчилери шуптузу боттарының эки билер мергежилниң аайы-биле акша орулга ажилдап ап турар хамаатылар кылдыр бүртүкөдип алган.

Социал керээге үндөзүлгөн күрүне деткимчезиниң ачызында Эрзин кожуундан бо чылын чээрби хамааты хууда ажил-херээн ажиткан.

Нарын сумуздан ийи ажил-херээн ада Андрей Сергеев күрүне программаның ачызында узаныр-чазанырынга херек дериг-херекселдерни садып ап, элтеп-тургускаш, бажың дерин бүдүрер цехти ажиткан. Шак ынчалдыр арга-дуржулгалыг чазаныкчының ынак ажил-херээн аядар дээн күзели бүткен.

Ол-ла сумудан Ай-кыс Седипкованың өг-бүлөзи «Социал керээ» программаның деткимчезиниң акша-хөрөңгизи-биле хууда дузалал ажил-агий аядар дээш ийи бызаалыг инекти садып алганнар.

Ай-кыс, Болат Седипковтар ийи кыстыг, бир оолдуг. Аныяк өг-бүлөниң ада-иези совхозка мал өстүрүп ажилдап чораан болгаш мал тударын база мал чегин белеткээрин эки билер. Олар арга-дуржулгалыг уругларынга дамчыдарынга белен.

Өгнүң кыс ээзи эртен, кежээ сагган 10 ажил литр сүдүндөн өрөмө, тарак, быштакты кылып турар. Социал керээге үндөзүлгөн деткимчени ол эки деп санап, ооң ачызында өг-бүлөзи немелде орулга ажилдап алыр аргалыг апарганы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

«Социал керээ» программаның ачызында чүгө үстүндө ады кирген маадырларның эвес, а оон-даа өске Эрзин кожуунуң чурттакчыларының күзели боттанган.

ТЫВАНЫҢ ҮШ УЛУГ
БҮДҮРҮЛГЕЗИ БАЙЛАҢНАРНЫ
САЛГАН

Республиканың үш улуг бүдүрүлгези – «Ойна» алдын тывыш артели, «Восток» болгаш «Лунсин» кызыгаарлыг харысгалыг иитилелдери Боом дааның чанындан Улуг-Хемче Кызыл дептерже кирген 8500 стерлядь байлаңнарын киир салган.

«Ойна» артелиниң директору Олег Дудко, «Восток» орук-тудуг бүдүрүлгезиниң чигине директору Сергей Уюсов

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттары болуп турар.

Байлаңнарны Красноярск крайының Балахтинск районунда Приморск суурда турар балык өстүрер «Малтат» комплекстин ажилдакчылары өстүргөн. Байлаңнарның деңгизини бир грамм, бирээзиниң-не өртөз 700 рубль. Балык-

тың үүргөне салыр үеги 6-7 чыл болгаш эгелээр.

– Эртемден балык шинчилекчилери биле сүмөлөшкөн соонда, байлаңнарны салыр черни шилээн. Дөрт-беш чыл болгаш амгы байлаңнар ийи метр чедир өзүп, деңгизини 95 кил чедер бээр. Стерлядь – аар өрөктөгү, үнелиг балыктарга хамааржыр. Бойдустуң суг курлавырының когаралының орнун катап тургузар ажилды моон-даа соңгаар уламчылаар бис – деп, депутат Олег Дудко чугаалаан.

«Малтат» КХН өрөк-үнелиг, ховар балыктарны кылымал арга-биле өстүрер угланышкынныг ажилдап турар. Красноярскиниң Приморск суурдан Кызыл хоорайже байлаңнарны тускай изиг-соок эрттирбес, сугну кислород-биле хандырып турар система кожуп каан савага эккелген.

ХӨЙ УЛУС-ЧОН ЧЫЫЛГАН
ХЕМЧЕГЛЕР ЭРТТИРЕРИ
ХОРУГЛУГ

Тывада коронавирус хамчыындан кириген шеглел-кызыгаарлаашкын хемчеглериниң чамдыызын кошкадып эгелээнин Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар – регионнуң экономика сайыды Айдыс Сат дыңнаткан.

Үүрмөк садыглаашкын объектилери, садыг төптөри болгаш комплекстер ажилын катап эгелээр болза, аш-чемге хамаарышпас барааннар садар бүдүрүлгелери долдунуу 50 хуудан ашпайн турда, садып алыкчыларын кирип болур.

Долдунуу шак-ла ындыг хуулуг чунар-бажыңнар, хеп чуур база аштаар черлер болгаш ательелер ындыг негелде-биле ажилдаар.

Фитнес-клубтар база залдар, чараштаныр салоннар, баш таарар черлер, магабот нугуур база салаа-сайгыт чараштаар салоннар дараазында негелделерни тургускан: баш бурунгаар бижидилге-биле клиентилерни хүлээр болгаш, 25 хуудан көвүдөс ужурулуг.

Үстүндө айтылган объектилериң катап ажилдаарыга кол негелде – сайгарлыкчылар болгаш бүдүрүлгелериң ажилдакчылары Covid-19-ка удур тарылганы салдырган турары албан. Пандемия үезинде эмчилерниң сүмөзи-биле тарыдарындан ойталап болур шындыг бижиктиг ажилдакчыларны ажилче хаара тутпас.

Бүдүрүлгениң удуртулгасы тарылга салдырткан хүнүн айтыпшаан, тарыткан ажилдакчыларының даңызын Росхергеллхайгааралдың эргелелинче киирер. Ук эргелелдин доктаатканы айыыл чок чоруктуң шупту дүрүмнерин сагыры албан. Ооң-биле чергелештир Covid-19-ка удур хемчеглерни сагырын күштелдирген.

Covid-19 хамчыының үезинде бүгү республиканың девискээринге хөй улус-чон чыылган хемчеглерни эрттирери хоруглуг. Айыылдыг бөлүккө хамааржыр кижилер (65 хардан өрү назылыг, иштиг-сааттыг херээженер) ырактан ажилдаарын уламчылаар. Ажилчы олууттарга «эргеленги шүүрелдени» чорудар, бактериялар узуткаар дериглер-биле өрзүлдөр иштинге дезинфекцияны доктаамал хевирге чорудар, амы-хуунуң камгалал дерин база антисептиктер албан турар ужурулуг.

Коронавирус хамчыының үезинде кириген амгы негелделерни чоннуң кайы хире сагаанындан база чурттакчы чоннуң Covid-19-ка удур тарытканындан көрүп тургаш, кызыгаарлаттыг хемчеглерни кажан ап кааптары хамааржыр.

Covid-19-ка удур тарылганың бирги кезээн 83854 киж (тарылга планының 67,5 хуу), долу курсту – 62 407 киж (планның 50,2 хуу) алган.

Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Айдыс Сат коронавирус хамчыының уржундан кириген ийи неделяның шеглел-кызыгаарлаашкыннары биче болгаш ортумак бизнестин ажилының көргүзүлгелерин кудуладып, орулгазын эвээжеткенин билип турарын демдегеп, деткимче хемчеглериниң дугайында ТР-ниң Экономика яамызындан айтырып болурун дыңнаткан.

Хөй-иити чемненилге черлериниң “үндүр садар” чуруму хевээр арткан. Ол ышкаш куда-дой, өг-бүлө байырлалдары дээш өске-даа улус-чон чыылган хемчеглерни эрттирери хоруглуг.

Арыны Шеңне ХОВАЛЫГ белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлү сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу, хей чылдар иштинде үрө-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың улустун чогаалчызы» хүндүлүг атты

Кара-Күске Күнзекович Чоодуга – «Тываның чогаалчылар эвилели» регионалдыг хей-ниити организациязының кежигүнүгө;

Хойлу чогаадыр ажал-чорудулгада ачы-хавыязы, хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты

Тимур Кызыл-оолович Ховалыгга – Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Аппаратының күрүнө эрге-хойлу башкарылганының эргелелин даргазының оралакчызынга;

Чылгы мал ажылын сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы» деп хүндүлүг атты

Анатолий Олай-оолович Ондарга – Чөөн-Хемчик кожуунунун Баян-Тала суурунун «Бай-Булуң» көдээ ажал-агылыг бүдүрүлгө кооперативинин кежигүнүгө;

Кадык камгалал системазында ачы-хавыязы болгаш хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Наталья Петровна Егоровага – Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың №2 эмнелгезинин» эпидемиолог эмчизинге;

Людмила Бегзиевна Кара-Салга – Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың №1 эмнелгезинин» консультация-диагностика поликлиниказының №1 участок албанының эмчи сестразынга;

Өзү олурар салгалды кижизиткени база өөреткени, хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажилдааны дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Екатерина Донгаковна Намыга – Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суурунун муниципал бюджеттиг школа назы четпээн уругларның өөредилге албан чери, кижизиттирикчилеринге эң баштай экология-валеологтук сайзырадылганы боттандырат №3 «Аленушка» уруглар садының эргелекчизинге тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезинин түр үеде күүседикчизи В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың июль 22
№ 243

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

шаңнаарының дугайында

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **Александра Ивановна Березкинаны** – «Тыва Республиканың Кызыл кожуунунун Төлчүткен библиотек системасының» муниципал бюджеттиг албан черинин Чербиде көдээ салбырының эргелекчизин;

Андрей Кызыл-оолович Бойбуну – Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг албан чери «Улуг-Хем кожуунунун спорт школазының» республиканың ча адар талазы-биле тренерин;

Людмила Владимировна Волошинаны – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүнө бюджеттиг албан черинин (цех эргелекчизин) художник-гримерун;

Баазаң Ыдамчыковна Донгакты – күш-ажылдың хоочунун;

Зинаида Байыровна Донгакты – күш-ажылдың хоочунун;

Любовь Бидинеевна Күнчүннү – күш-ажылдың хоочунун;

Анзат Шожал-Доржуевна Кууларны – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүнө бюджеттиг албан черинин ши артизин;

Марта Донгаковна Кууларны – күш-ажылдың хоочунун;

Александр Санчат-оолович Кууларны – күш-ажылдың хоочунун;

Кызыл-оол Комбуйович Кыспайны – күш-ажылдың хоочунун;

Зоя Апыр-ооловна Монгушту – Каа-Хем кожуунун чагыргазының өөредилге эргелелин школа назыны четпээн уругларның өөредилгезинин талазы-биле методизин;

Светлана Максимовна Мунзукту – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүнө бюджеттиг албан черинин архивариузу;

Надежда Кууларовна Наксылды – «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүнө бюджеттиг албан черинин ши артизин;

Снежана Дадар-ооловна Оюну – Целинное суурнун муниципал бюджеттиг немелде өөредилге албан чери М-Б.Д. Монгуш аттыг бичи уругларның уран чүүл школазының баян клазының башкызын;

Дарый-оол Биче-оолович Сааяны – күш-ажылдың хоочунун;

Шыдыраа Дырышович Сааяны – күш-ажылдың хоочунун;

Майор Түлүшович Санааны – күш-ажылдың хоочунун;

Улан Чамзырынович Сатты – Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая суурунун «Хүндү» көдээ ажал-агылыг бүдүрүлгө кооперативинин даргазын;

Владимир Бүрбүевич Серенни – күш-ажылдың хоочунун;

Василий Амыт-оолович Түлүштү – күш-ажылдың

хоочунун;

Наташа Балгановна Хомушкуну – «Сүбедей» спорт школа» күрүнениң автономнуг албан черинин доштуг залының инструкторун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезинин түр үеде күүседикчизи В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың июль 22
№ 244

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Аяна Петровна Соянны** – Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Аппаратының ажал-херектер эргелелин протокол килдизинин даргазын;

Өөредилге адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле**

Оюмаа Сарыг-ооловна Седипти – Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурунун «Чечек» уруглар сады муниципал бюджеттиг школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинин албан черинин кижизидикчи башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезинин түр үеде күүседикчизи В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың июль 22
№ 245

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Т.Е. Верещагинаны шаңнаарының дугайында

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Татьяна Евгеньевна Верещагинаны** – «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи» күрүнө бюджеттиг албан черинин Туранда салбырының эргелекчизин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезинин түр үеде күүседикчизи В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың июль 22
№ 253

СПОРТЧУНУҢ ЧЕДИИШКИНИ ООҢ КАДЫКШЫЛЫНДАН ДОРТ ХАМААРЖЫР

Эрткен хүннерде Айдың Сарыглар хейге билдингир спортчулар болгаш тренер башкылар-биле ужурашкан. Аңаа хей чылдар дургузунда спортчуларны дүвүредип чоруур айтырыгларны чугаалашкан.

– Спортчуларның келдерилгезинин дугайында айтырыгы чеже-даа көдүрүп турган, ынчалза-даа чаңгыс черде шимчевейн турупкан. Республикада спортчуларымыс хей. Оларның чамдыгызы улуг тирилгелери-биле шагда-ла чон аразында алдар-ады билдингир апарган. Кандыг-даа спорттун хевири кемдээшкин чок болдунмас. Аңгы-аңгы спортчу чыынды командаларның тренерлери-биле ужурашып, ол айтырыгны сайгарып чугаалажыр аргалыг болдум. Чаа эгелеп-даа чоруур спортчуларга оларның спортчу программаның бирги ээлчегде кезээ келдерилге болур ужурулуг. Ону шын организастап алырындан, спортчу кижинин чедишкиннери, ооң кадыкшылының ниити байдалы дорт хамааржыр. Келде-

редилге дугайында айтырыгдан аңгыда, эң-не бөдүүн анализтер дужаары безин чамдыкта нарын айтырыг апаар!

Ынчангаш Тывага спортчулар эмнээр эмчилер болгаш тускай дериг-херекселдиг келдерилгелиг күш-культураның диспансери чугула херек болуп турар – деп, эмчи социал четкилерде бодунун блогунда бижээн.

Тываның спортчулары эмчинин бо көдүрүп турар айтырыгы черле шиитпирлеттине бээр дээрзинге бүзүрүп турар. Тываның олимпийжи курлавырлар школазының директору, Спортчу хуреш федерациязының президентизи, Кызылдың Төлээлекчилер хуралының депутаты, Тываның Начын мөгези, **Буян Бүрбүжүк:**

– Айдың Николаевич шынап-ла бо хүнде бисти, спортчуларны дүвүредип турар база бир чидиг айтырыгы көдүрүп, ол дугайында чугаа кылганы дыка эки болду. Чүге дээрге

кандыг-даа спортчу кижинин кадыкшынын байдалы-ла эки болза, бедик чедишкиннер ооң мурнунда дээрзин шупту билер бис. Спортчуларның организминде кандыг өскерлишкиннер болуп турарын доктаамал эдерти хынап чоруур, бо талазы-биле билиин спортчулар-биле аңгы ажилдаар кылдыр бедидип алган эмчилер ажилдап турар. Оларның ажылының угланышкыны анаа эмнээшкиннен көңүс ылгалдыг. Кемдээшкин албас спорттун хевири чок болганда, спортчу кижинин алган кемдээшкининин соонда, дараазында шөлчө үнүп, маргылдаага чедир дүрген сегииринин дарый реабилитациязын азы келдерилгени эрттирери чугула. Ону чүгле спортчу эмчилер эки билер. Бистиң Тывада шак ындыг амгы үеге дүүштүр дериттинген реабилитация диспансери чок болуп турар. Бар-даа болза, ол эрги, совет үеден бээр чаартынмаан.

Айдың Сарыглар боду травматолог эмчи болгаш

бистиң бо айтырывысты кончуг эки сайгарып чугаалап олурду. Бо айтырыгны ол чүгле бо хүн көдүрүп келген звес, а шагда-ла холу-биле тудуп, кылып, эмнеп турган болгаш эки билер, биске чугаалап, сүмезин кадып турган. Черле ынчаш, ооң мурнунда чылдарда мен бодум, бо эмчи республика поликлиниказынга ажилдап турда-ла, кемдээшкин алган өөреникчилеримни-даа көргүзүп турган мен. Айдың Николаевич Республиканың аарыгларга удур баш бурунгаар ажал чорудар төвүнге ажилдап тургаш, Кызылдың эмчи колледжинин дужунда турар спортчуларның эмнээшкинниг реабилитация төвүн кадыптар болза эмчилерге-даа, спортчуларга-даа эптиг болур деп чугаалап турган. Ол айтырыгны Кызылдың Төлээлекчилер хуралының депутаты тургаш, эчизинге чедир четтикпейн барганын боду чугаалады. Ындыг-даа болза бо чидиг айтырыг ам-на чоорту шиитпирленир боор деп, шупту спортчулар идегеп турар бис. Оон аңгыда, бодумнун үе-чегем болур эмчини шагда таныыр болгаш ооң кижизиг, хүлээнген ажылынга бедик харысалгалыын билер мен. Черле эмчи кижиг болгаш дуза кадарындан кажан-даа ойталавас дээрзин каш удаа көргөн мен. Тываның спортчуларының бо айтырыгы эки талаже шиитпирлеттине бээр чүве болза, келир үеде делегейге республиказын алдаржыдар спортчулар саны көвүдээр дээрзинге бүзүрүлүм улуг. Бо хүнде безин чаңгыс чер-чурттууус Артас Санаа Токиода Олимпий оюннарында киржип тур. Чеже-даа Казахстанның адындан киржип турар болза, демей-ле Тывавыстың огул-дур. 2016 чылда Бразилияга болган Олимпий оюннарынга база киржип чораан болгаш дуржулгазы улуг спортчулустур. Бис аңаа бүзүрээр бис. Каш-каш чылдарда бистиң, тыва спортчуларымыстың эртип чадап турган моондаан чара теп киргеш, дээди спортче орукту изеп турары бүгү тыва чоннун хей-адын бедидип, чоргааралывысты от-туруп тур! Чедишкин ону ойбас-ла болзунам!

Карина МОНГУШ.

СОҢГУЛДАЛАРГА БЕЛЕТКЕНИП ТУРАР

19 СЕНТЯБРЯ
ДОСРОЧНЫЕ ВЫБОРЫ
ГЛАВЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

Тываның Хей-ниити палатазы 2021 чылдың соңгулдаларына белеткенип турар. Россияда эксперттерниң түннөп турары-биле, бо чылын сентябрьда болур Күрүне Думазының соңгулдаларына болгаш Тыва Республиканың Баштыңының соңгулдаларына адааннажылга улуг болур. Кол-ла чүве хажыдышкыннар чокка эртери чугула.

Тываның Хей-ниити палатазы хайгааракчыларны белеткээр болгаш өөредир эксперттерниң киржилгези-биле "төгерики столду" эрттирген. Хайгааракчыларның сорулгазы – соңгулда болуп турда болгаш ооң түннелдерин санап турда, хамаатыларның соңгуур эргелерин болгаш соңгулда кампаниязының үезинде

хоойлу-дүрүмнү сагып турарын хайгаараары. Ол сорулганы күүседир-биле Тываның Хей-ниити палатазы, чурттуң өске регионнары ышкаш, соңгулданы хайгаараар Хей-ниитиниң штавын тургускан. Оон ыңай хей-ниити хайгааракчыларының даңзын тургузуп, соңгуур эргелиг эксперттерниң киржилгези-биле оларны өөредирин болгаш белеткээрин организастаан. Ол дугайында план бадылаттынган. Тренерлер 664 хайгааракчыларны өөреткен. Неме 400 хире хайгааракчыны белеткээр шиитпирни хүлээп алган. 186 девискээр соңгулда комиссиязынга 1100 ажыг хей-ниити хайгааракчылары херек. Адалар болгаш иелер чөвүлелдеринден, "Херэзженнер чөвүлелинден" болгаш өске-даа албан черлеринден хей-ниитижилер эвээш эвес болуп турар.

Бо чылдың апрель 10-дан 15-ке чедир Тыва Республиканың Хей-ниити палатазы 2 хоорай округга болгаш 17 муниципалдыг тургузугларга хайгааракчыларны өөреткен. Амгы үеде республиканың кожууннарынче 461 хайгааракчыны өөредир-биле, тренер-башкылар кожууннарже үнүшкүннерни кылып, видео-харылзаа дузазы-биле ажылды чорудуп турар. Участок бүрүзүнден 2-ден 4 чедир хайгааракчылар ажылдаарына белен. Тываның Хей-ниити палатазы соңгулда хүнүнүң мурнунда база бир семинарны эрттирерин планнап турар. Аңаа соңгулда үезинде хажыдышкыннарны болгаш эскериглерни организастаар айтырыгларны көдүрер.

Оон аңгыда, соңгулда мурнунда "изиг шугум" телефон харылзаазын тургузарын өөренип көрүп турар. Ынчангаш хамаатылар соңгулданың шупту чадаларын хыналдага ап, хоойлунуң ажык, шынчы суртаал кампаниязы-биле партияларның болгаш кандидаттарның башкарылганын хайгаараар.

ТР-ниң Хей-ниити палатазының даргазының оралакчызы Юрий Ананьев хайгааракчы болур күзелдиглерни Хей-ниити палатазынче кыйгырган: "Кандыг кижилер хайгааракчы болуп болуру дээр, бир-ле дугаарында идепкейжи хамааты туруштуг болур ужурулуг. Ном саңының ажылдакчылары, тудугжулар, студентилер дээш кымнар-даа, идепкейжи хамааты туруштуг-ла болза, хайгааракчы болуп болур. Бир эвес 18 хар четкен, хайгааракчы болур күзелдиг болзунарза, Хей-ниити палатазынче чедип келиңер. Бис силерни өөредип, деткип, хей-ниитиниң хайгааракчылары деп кымнарыл, чүнү кылып улузул дээрзин база хайгааракчы кижиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында чугаалап бээр бис. Ынчалза-даа, сагындырып каалы хайгааракчылар телевидир чокка ажылдаар болур".

Чыжыргана СААЯ.

Политика

КОВИД-19 БОЛГАШ СОҢГУЛДАЛАР

Бүгү делегейде болгаш Россияда, ооң иштинде Тывада база ковид-19 хамчыктыг аарыгның 3 дугаар чалгыы оожургавай, ам-даа кедереп турарын хүн бүрүдө көрүп, дыңнап тур бис.

Коронавирустуң чаа хевирлери ам аныяк-өскенге болгаш мырыңай чаш ажы-төлге безин дээп, аараан улустуң саны эвээжевейн турары кончуг айыылдыг болуп турар.

Мындыг дүшкүүрлүг байдалда Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының ээлчеглиг чыжыгының соңгулдалары сентябрь 19-та болуп эртер.

Ковид-19 хамчыктыг аарыгның уржуундан соңгулдаларның бадылаашкын хүннерин 3 хонук иштинде уламчылаар кылып кааны кончуг шын.

Мурнунда чылдарда бадылаашкын чаңгыс хүн дургузунда болуп турда, ол хүн соңгулда участоктарына чон хөйү-биле чыгып, соңгукчулар соңгулда бюллетеньнерин алыр дээш оочурлап турганын безин билер болгай бис.

Ковид-19 бүгү делегейде кедереп турар үеде Россияда соңгулдаларның бадылаашкын хүннерин 3 хонук иштинде узадып каанын, болганчок-ла бистиң чуртувусту ол-бо дээш чөмөлээр Европа чурттары безин огулуг деп үнелеп, ол арга-дуржулганы боттарына база ажыглаар деп турары – соңгукчуларның кады дээш шын хоойлу-дүрүмнерни болгаш хемчеглерни бистиң чуртувус үезинде хүлээп ап турарын көргүзүп турар.

Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының депутатына кандидат кылдыр 7 кордакчы бүрүткеткен болуп турар. Оларның ат-сыын, кандыг политиктиг партияны төлээп турарын солун-сеткүүлдер албан езузу-биле бижий бээр болганда, ону бо удаада катаптавас мен.

450 депутаттан тургустунган Күрүне Думазына Тываның чаңгыс борбак депу-

тады чүнү кылыптарыл деп чон аразында айтырыгны социал четкилерден номчуп, дыңнап болур.

Ол айтырыгга кысказы-биле тайыл-бырлаары болдунмас болганда, совет үеден бир чижекте маңаа кириер бода-дым.

Чуртка чаңгыс политиктиг партия – Совет Эвилелиниң коммунист партиясы тергилдеп турар үеде көдээ Советтерден эгелээш ССРЭ-ниң Дээди Сөвединге чедир депутаттарны чижилге чок соңгулдаларда, бир соңгулда округундан чаңгыс кандидатты идип үндүргөш, бадылап турган. Депутатка кандидаттарны бүгү чадаларның партийжи органнары баш бурунгаар ыяк хынап, шилип каан соонда, соңгукчуларга соңгулдалар хүнүндө чүгле оларны деткип бадылаары арткан турган.

Мындыг ужуз эдерткен соңгулдалар таварыштыр-даа болза, Тыва АССР үезинде чурттуң дээди хоойлужулга болгаш төлээлекчи органы – ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутатынче эргедужаалының аайы-биле соңгудуп чораан депутаттардан аңгыда, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге кончуг улуг идигни берген депутаттар база соңгудуп турганын демдеглевес аргажок.

Оларның бирээзи, 1975-1989 чылдарда ССРЭ-ниң геология сайыды чораан Евгений Александрович Козловский болур. Ол ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Националдар Сөвединиң депутатынга Тыва АССР-ден соңгудуп чораан.

ССРЭ-ниң геология сайыдын ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты кылдыр соңгудуп алгаш, Тыва АССР-ниң ыңчангы удуртулгасы (ГЧ. Ширшин, Ч.Б.Б. Ондар) ооң дузазы-биле Тываның геология адыры улуг чурт ССРЭ-ге безин үлегерлиг болгаш бедик чедишкыннерлиг болурун чедип алган.

Ооң херечизи – Тываның геология-тывыш экспедициязы (ГРЭ) бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазаны хөгжээни болур. Ол дээрже Кызылдың Улуг-Хем-

ская кудумчузунда ГРЭ-ниң 5 каът улуг конторазы болгаш хоорай адаанда улуг бүдүрүлгө баазанын тутканы болур.

Ол ышкаш депутат сайыттың ачызында геологтарга 40 аал чурттаар 5 каът бажыңны Кызылдың төвүндө Дружба кудумчузунда туткан. Чон аразында ол бажыңны геологтар бажыңы деп амга чедир адавышаан.

Ооң кырындан Сукпакта геологтарның коттедж суурун болгаш профилакторий дээш-ле социал объектилерин депутат сайыттың туттуруп кааны – ыңчангы Тыва АССР-ниң удуртулгасы ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутатынче кандидатты кончуг шын шилип алгаш, ооң мурнунга тодаргай сорулгаларны болгаш дилеглерни кылганын херечилеп турар. Ол сорулгалар чедип алдынган, дилеглер күүсеттинген.

Ол чаңгыс чижек-биле көргүскен Тыва АССР үезинде соңгулдалар биле ам болур Күрүне Думазының соңгулдалар аразында ниити чүүлдер база бар деп бодаар мен.

Чүге дээрже депутатка кандидаттарны, ам бо үеде чаңгыс эвес-даа болза, дөмей-ле кандыг-бир партия идип үндүргеннер-дир. Совет үеде чаңгыс партиядан чаңгыс кандидат турган болза, ам 7 партиядан 7 кандидат.

7 партияның алдызы идип үндүрген кандидаттарын чоннуң үнүн дыңнап, ооң-биле сүмележиپ праймериз-шилишкын кылып бадыладып албаанын билер бис. Ону чүгле «Чаңгыс демниг Россия» партиязы кылган. "ЧДР" партиязының СЭКП-ден болгаш амгы үениң өске партияларындан улуг ылгалы ында дээр мен.

Бүгү делегейде хамчыктыг аарыг ковид-19 тергилдеп турда, «Чаңгыс демниг Россия» партиязы Күрүне Думазының депутатынга кандидат кылдыр аныяк эмчи кижини шилип алган болуп турар.

Тыва АССР үезинде Тываның удуртулгасы Тываны сайзырадып-хөгжүдеринге геология адыры улуг рольдуг болу-

рун угаап билгеш, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутатынга Эвилелдин геология сайыдын соңгудуп алгаш, тодаргай салган сорулгаларын, дилеглерин амыдыралга боттандыраарын чедип алган турган-дыр.

Ам бо хүнде ковид-19 хамчыктыг аарыг кедереп, ооң чаа-чаа хевирлери тыптып, оон чонувус хар-назын дивес аарып, когарап турар болганда, мээң амы-хууда бодалым-биле, кол сорулгавыс, дилээвис – эвээш санныг чонувустуң кадыын, амы-тынын канчал камгалап алырыныс болур.

Ол сорулгаларны чедип алырынга мээң бодалым-биле кадык камгалал адырын эки билер депутат тааржыр хире.

Ындыг кандидат депутат апаар болза, биске чүгле ковид-19 хамчыктыг аарыгны эртип алырынга эвес, ниитизи-биле Россияның болгаш Тываның кадык камгалал адырын экижидеринге, кадык камгалал талазы-биле национал төлөвилелди республика иштинге чедишкынниг амыдыралга боттандыраарына, хоорай-суурларга ФАП-тардан эгелээш улуг эмнелгелерге чедир ам-даа улаштыр туттунарынга, оларны амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар дериг-херекселдер-биле дерииринге, эмчилерниң акша-шалыңын өстүрүп, ам бо үеде соңгаар ажылдап-чурттап чоруур эмчилеривисти Тывага дедир эгидеринге улуг дузалыг болур ужурулуг.

Тыва АССР үезинде ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты Е.А. Козловскийниң мурнунга Тываның удуртулгасы болгаш соңгукчулары тодаргай сорулгаларны, дилеглерни тургускаш, ооң күүселдезин чедип алган турган-дыр. Ам бо хүн аңгы-аңгы партиялар депутатке кандидаттарын идип үндүрген болганда, Тываның кадык камгалал адырын чаа деңнелче үндүреринге чазак-чагыргага боттут дузазын кадып, чонувусту хамчыктыг аарыг үезинде камгалап-кадагалаарына үлүүн кириер депутат биске херек деп санаар-дыр мен. Ол депутат чааскаан эвес, артындан деткип турары күштүг болгаш демниг партиядан боору база эргежок чугула.

Мерген КЫРГЫС.

КӨЖҮП ЧОРУУР ФАП-ТАР ЧЕДИП КЕЛГЕН

Республиканың кадык камгалалының системазынга кончуг чугула болушкунун дугайында Тываның Чазааның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг бодунун блогунда мынчаар бижип турар:

— Тываның Кадык камгалал яамызының эргезинче көжүп чоруур ийи фельдшер-акушер пунктузу кирген. Ооң дугайында дугуржулганы РФ-тиң кадык камгалалының сайыды Михаил Мурашко-биле чедип алган турган бис. Чоокку үеде арткан дугуй кырында ФАП-тар кээр. Келген чаа машиналар тускайжыттыг автопаркты немередир. Олар турум эмнелге албан черлери чок, ырак-узак суурларыны ажаап-тежээринге дузалаар.

Тываның Кадык камгалал яамызының медээзи-биле алырга, «Кадык камгалалы» национал төлөвилелдин иштинде «Баштайгы эмчи-санитар дуза чедирилгезининг системазын сайзырадыр» федералдыг төлөвилел-биле бо чылдың төнчүзүнге

чедир республикага ам-даа 21 көжүп чоруур эмнелге комплекзи кээр ужурлуг.

Бо хүннерде эмнелге техниказының бүдүрүкчүлери-биле 168 338,80 муң рубль ниити түнүг күрүне керээзин чарган.

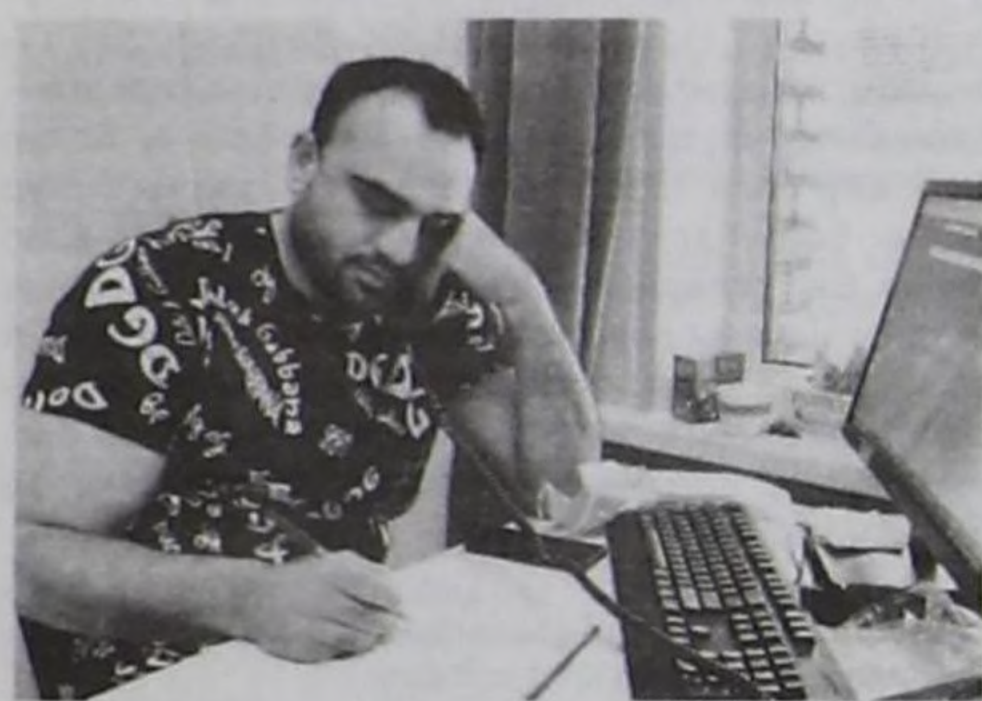
«Гинекология» деп четчелээшкини Газель Next болгаш Садко Next автомобильдерининг үндезининг бүдүрүп кылган көжүп чоруур ФАП-тар фельдшерге болгаш чолаачыга көрдүнгөн ажилчын олуттарлыг, ынчалза-даа, эргежок херек апарган таварылгаларда, оларга эмчи немежи, сыңчы берип болур. Комплекстер амыдырал хандырылганың эргежок чугула бүгү-ле системалары, мебель, медицина болгаш дузалал дериг-херексели-биле, ооң иштинде дефбриллятор-биле база дериттинген. Чигирниң болгаш холестеринниң деңгелин хынаары-биле маңа ханның анализин база дужаап болур. Компьютержиткен ажилчын олут фельдшерге болур-чогуур эмнелге документтерин электроннуг хевирге долдурар база сан-медээлдериниң ниити баазанынче чоргузар арганы бээр.

«Флюорограф» болгаш «Маммограф» деп автомобильдерде эмчиге-даа, лаборантыга-даа автоматчылган ажилчын олуттар көрдүнгөн. Бедик чоруктуг машиналарны эргежок чугула эмнелге дериг-херексели-биле четчелзэн. Олар Тываның ырак-узак болгаш чедери берге Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннар-га ажилдаарына таарымчалыг.

«Баштайгы эмчи-санитар дуза чедирилгезининг системазын сайзырадыр» федералдыг төлөвилелдин боттанылганы Тываның кадык камгалал системазының баштайгы чадазынга эмчи дузазының шынарын болгаш чедингирин хандырап хүлээлгелиг.

Артур ХЕРТЕК
белеткээн.

Бистиң республикавыста сезен беш аңгы нацияның төлээлери үндезин тыва чон-биле кады эп-найыралдыг эгин кожа амыдырап-чурттап чоруур.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыгыжының депутаты Чингиз Исахан оглы Алиев – азербайджан чонун көскү үлөгерлиг төлөптиг оглу.

Россияның хөй дакыр чемпиону болгаш призёру, юрист эртемниг спортчу Тывага тозан чылдарның төнчүзүнде чедип келгеш, күш-культура болгаш спорт адырынга ажилдап эгелзэн. Спортка сундулуг оолдар, уругларны төлөптии-биле өөредип кижизиткен. Ооң өөреникчилерининг аразында тергип спортчу чедишкinnerлиг чемпионнар эвээш эвес. Ынчангаш Тыва Республикага каратэ федерациязын үндезилеп тургускаш, аныяк-чалыларны кадык-чаагай орукче углаар кижизидикчи, патриотчу ажилын уламчылап чоруур.

«Тыва Республикада ажилдап-чурттап чоруур шупту национал чоннарның төлээлеринге боттарының национал культуразын бүрүнү-биле бараалгадап көргүзеринге шупту байдалдарны тургускан. Ол дээрже Россия Федерациязының күрүнениң национал политиказының стратегиязы-биле хөөннежип турар мерген угаанныг болгаш чедишкinnerлиг политика-дыр. Мен азербайджан мен, ол дээш чоргаарланыр мен. Чурттар болгаш чоннар аразынга чүс-чүс чылдар дургузунда тургустунуп келген эп-сеткилдиг найыралдыг харылзааны улаштыр сайзырадып хөгжүдеринге үлүг-хуумну кириер мен» – деп, Чингиз Алиев соңгукчуларынга чугаалап турган.

Тыва чонун «кижи экизи – найыралда, аът экизи – мунушта» дээр-ле чөптүг. Чүге дизе кижининг ёзулуг мөзү-бүдүжү кандыг-даа улус-биле эвилең-ээлдек, эп-найыралдыг болуп шыдаарында. Улус чоннар аразында найыралдың үнези, ылаңгыя хенертен аарыг-хамчыкка бүргеткен делегейинг амыдыралындан көстүп келген.

Пандемия үезинде өске кижилерге дуза кадарын «хүлээлгем» деп санаар

КИЖИ ЭКИЗИ – НАЙЫРАЛДА

төлөптиглеринг одуруун Чингиз Алиев ээлеп чоруур дээр болза, чазыг болбас. Ол бодунун чымыштыг депутат ажил-ижи-биле чергелештир пандемия үезинде улуг-бичии кижилерге дузалажып, ачы-буян чедирер акцияларга үргүлчү кирип чоруур.

дугаар школазынга эрттирип турган.

«Каратэ чүгле аныяк-чалыы үезинде эвес, а улуг назылыг-даа апаарга, кижиниң мага-бодун болгаш сагыш-сеткилин быжыктырар. Алды-даа, алдан-даа харлыг кижини ону өөренип ап болур. Мага-боттуң күш-дамырын дадыктырар баштайгы белеткелдерге хамаарыштыр улустуң назы-харын кызыгаарлавын турар. Кичээлдер

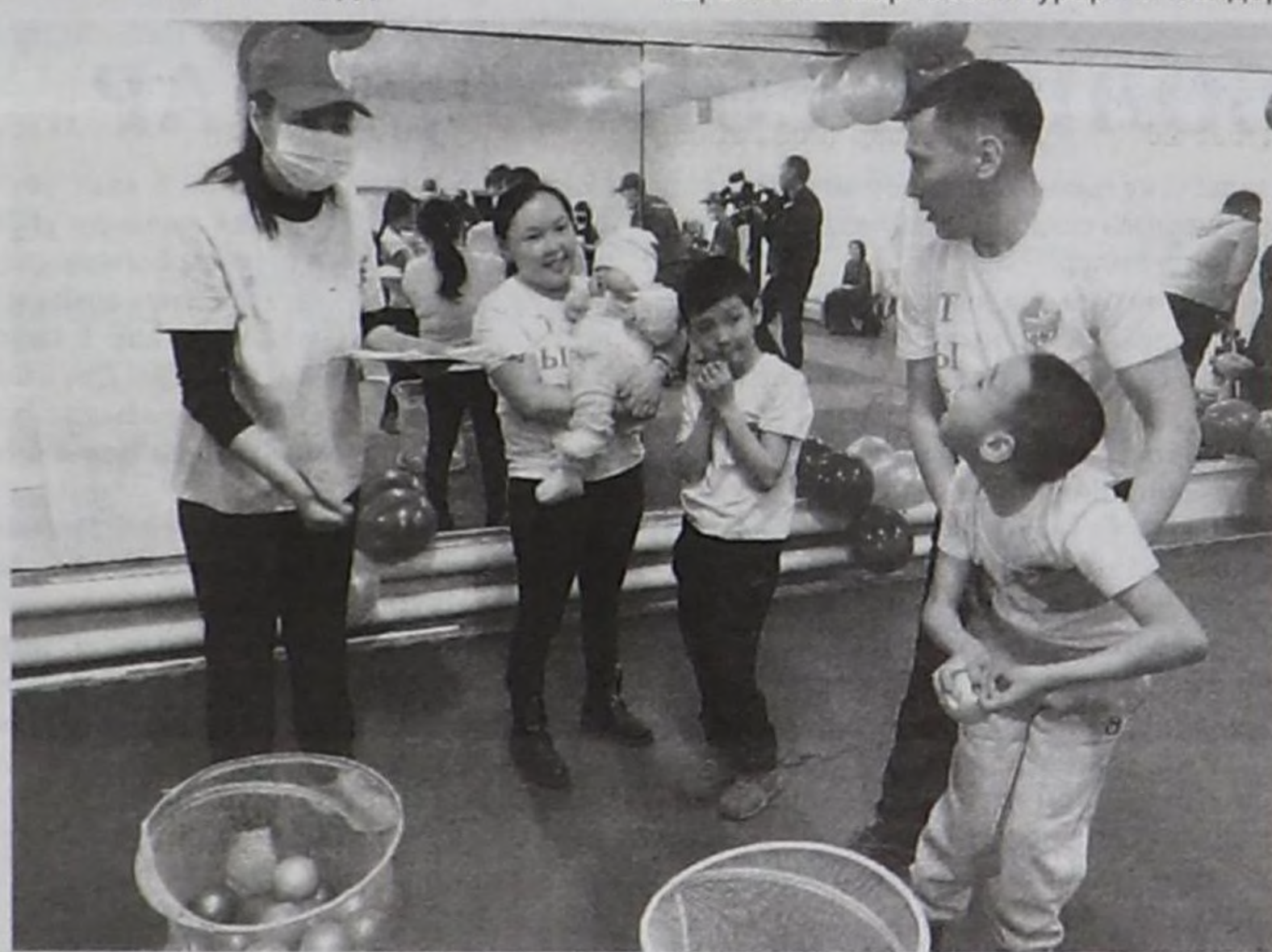
руктуг болурунга дыка улуг эки салдарлыг болур» – деп, ол тайылбырлап берген.

Улусчу фронтунунг идепкейчилери, аңгы-аңгы омакшылдыг аныяктар-биле кады май айда Кызылдың эрги хөөрлериниң бок-сагын аштап арыглааннар. Ооң соонда Тываның төөгүзүнге балал-бас исти арттырган сураглыг кижилерниң чевеглерин, девискээрин чаагайжыдып, үргүлчү каракаарының дугайында Чингиз Алиев саналдаан.

Чонга, соңгукчуларынга кичээнгеилги болуп, оларны ээ көрүп, үргүлчү ара-лажып чугаалажып, шыдаар шаа-биле дузалажып чоруур. Уруглар хүнүнде-даа баргаш, чай кадынча оларның-биле кады ойнап турары безин магаданчыг үлөгер. Аарыг-хамчык кедереп турар үеде, ковид-төвүнге волонтер болуп, телефон дамчыштыр улус-биле эп-чөптүг чугаалажып, оларның сагыш-сеткилин оожургадып-даа турган.

Ынчангаш тыва чон-биле кады эгин кожа амыдырап-чурттап чоруур азербайджан улустуң төлөптиг оглу Чингиз Алиев бо үениң болгаш келир-даа үениң салгалдарынга үлөгер болур. Чүге дээрже кижини кандыг-даа черге барганда, бодунун төрзүн чонунун, чер-чуртунун алдар-адын сыкпас дээрзин ол көргүскен.

«Аас-кежиктиг кижини дээрже шын орукту тып алган кижини эвес, а бодунун шилип алган оруунга ынак болгаш кандыг-даа байдалда оруун кагбас, оон өскээр барбас

Чижээ, «Кады бис» деп акцияга ол Тывада амыдырап-чурттап чоруур чурт төрели – азербайджан улусун эвилелдеп, Кызылдың немелде өөредилге төвү-биле кады демнежи алгаш, инвалид уруг-дарыын азырап турар өг-бүлелерге спартакиаданы эрттирип-даа турган. Чингиз Алиев бо солун хемчег дугайында социал четкиде Контактыда арнынга мынчаар бижээн: «Педагог башкылар уруг бүрүзүнүн онзагайын өөренип көрүп тургаш, бодамчалыы-биле белеткенген. Чеди өг-бүлө киришкен. Спортчу болгаш угаангы, тыынгы, аваангы чоруун сайзырадыр даалгаларны күүсеткен. Түннелинде спартакчылар дег, шупту демниг чоруктуң флешмобун көргүскен. Шииртпирлиг болгаш быжыг тура-соруун көргүскен уруг бүрүзү спартакиаданың тиилекчизи болган. Республикада азербайджан диаспора спартакиаданың партнеру болгаш, шаңналдарны киржикчи бүрүзүнге тывыскаан.»

Буянынг депутат бо чылын февраль айда социал школаның улуг назылыгларына каратэ кичээлдерин Кызылдың 1

чүгле кижиниң мага-бодун дадыктырып, бодунун күш-шыдалынга бүзүрелин улгаттырып, өөрүшкүлүг быжыг тура-со-

кижи-дир» – деп, буянынг депутат Чингиз Алиев аныяктарга сүмелеп чоруур.

Рада ДЕМЧИК.

Мөңгүн-Тайга кожууннун 80 чыл оюнга

БЕДИК-БЕДИК ДАГЛАР ЧУРТУ

Мөңгүн-Тайга кожуун Тываның эң ырак, кадыг-дошкун агаар-бойдустуг, кадыр-бедик дагларлыг, шалкын хемнерлиг, онзагай чуртувус болгай. Ниити шөлү 4400 дөрбелчин километр.

Бедик дагларның мээстеринде аргар-кошкарлар, те-чуңма, ирбиш, тооргулары, улар, аганактары, семдер сарлыктары, хой-өшкүлери, өрге-тарбаганнары, сыын-мыйгактары ээлзэн, балык-байлаңнарлыг хемнер, хөлдери, аржаан суглары, эм-оъттары-биле биче сеткилдиг, маадырлыг, хүндүлээчел, күш-ажылчы, шыдамык чону-биле өске кожууннардан ылгалдыг онзагай чон ында чурттап-амыдырап чоруур. Кожуун мурнуу-чөөн чүгүнден Өвүр кожуун-биле, Моол Республика-биле, соңгу болгаш соңгу-барыын талазындан Бай-Тайга кожуун болгаш Даг-Алтай Республика-биле кызыгаарлажып турар. Кожуун төвүнден республиканың төвү Кызыл хоорайга чедир 460 км. Автомобиль оруктуг эң чоок Өвүр кожууннун төвү Хандагайты суурга чедир 180 км. Алтай Республиканың Кош-Агач суурга чедир 200 км.

Мөңгүн-Тайга кожуун эң баштай 1941 чылдың март 12-де Тываның Араттың революстуг Намының Төп Комитетинин «Улуг кожууннары бичеледир эде организаастар дугайында» № 10 доктаалы-биле тургустунган. 1953 чылда Мөңгүн-Тайга кожууннун дүжүргөш, чоок кожууннар Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннар каткан. 1968 чылда Мөңгүн-Тайга району катап тургустунган.

1941 чылда кожуунга 1535 кижичурттап турган. Мал саны 1941 чылда чүгле шээр мал бажы 58568 чедип турган, бир кижиге 38 баш онаажып турган.

Мөңгүн-Тайга чаа тургустунган үезинде 1941 чылдың июнь 22-де немец фашисттер эжелекчилер ССРЭ-же халдаанының 36 хонук эрткенде кожууннун арат чону чыгып, фронтуга дузалажырының айтырыгларын шийт-пирлеп, белек комиссиязын тургускан.

Комиссияның даңзызынга кожуун даргазы Бавуу-Доржуну баштадыр арбан бүрүзүндөн 3-4 кижича составтыг ажалчын бөлүктү тургускаш, дүн-хүн чок шалыпкын ажалды эгелзэннер. Оларга Тондар Салчак, Көже Михаил, Кунчу Салчак, Саая Кара-оол, Саая Серээ, Иргит Чыдым-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Кожуундан фронтуга эң тергин деп шилиттинген 800 аътты Метлээ Салчак, Саая Дамба, Хертек Дашкын, Иргит Чыдым-оол олар Хакасияның демир-орунга чедир сүрүп чорааш, хүлээткеш

келгеннер.

Немец-фашистерни чылча шавары-биле Мөңгүн-Тайгадан эки турачылар Салчак Бавуу, Иргит Маадыр-оол чорупканнар. Украинаның Ровно хоорай дээш тулчушкунунга Иргит Маадыр-оол амы-тынындан маадырлыгы-биле чарылган, а Салчак Бавуу дайын доозулганда эл чанып келгеш, Мугур-Аксы суурга 1950 чылда мөчээ.

1941 чылда 50-60 өөреникчилерлиг ийи эге школалар турган. 2011 чылда 1258 өөреникчилерлиг, 114 дээди эртемниг, 30 ортумак тускай эртемниг башкыларлыг үш ортумак, бир эге школалар ачылдап турган. Ол ышкаш ийи спорт школаларында 526 өөреникчи хаара туттунган.

1941 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунга ортумак эртемниг чаңгыс эмчи ачылдап турган болза, бо хүннерде 9 дээди эртемниг 80 ортумак тускай эртемниг эмчилер болгаш улуг-биче улусту чыттырып эмнээр эмнелгелер, божуур бажың, рентген, физиотерапия, хирургия кабинеттери, биохимия лабораториязы ачылдап турар.

ТӨРЭЭН ЧЕРИН АЛДАРЖЫТКАН, ТӨӨГҮЛҮГ ӨГБЕЛЕР

Кожууннун Төлээлекчилер хуралының даргазынга ачылдап чорааннар: Хирлиг-оол Коңгар (1990-1993), Чодураа Монгуш (1998-2002), Юрий Доскаар (2002-2005), Тамара Тондар (2005-2006), Намы Шой-оол (2006-2010), Алексей Донгак (2010-2014), Мерген Күжүгет (2014-2018), Сандро Салчак (2018 чылдан амгы үеге чедир).

Кожуун катап тургустунганындан бээр 1968 чылдан кожууннун күүсекчи эрге-чагырга органын баштап чораан даргалар: Эрес-оол Хертек 1968-1969 чылдарда (Бай-Тайга), Дамдын-Сүрүн Соян – 1969-1970 (Эрзин), Лопсан-Серен Ондар – 1970-1976 (Сүт-Хөл), Дамбаа Хорлуу – 1976-1985 (Эрзин), Киров Дилак – 1985-1989 (Бай-Тайга, Шой-оол Намы – 1989-1998 (Мөңгүн-Тайга, Михаил Монгуш – 1998-1999 (Бий-Хем), Алексей Донгак – 1999-2005 (Мөңгүн-Тайга), Сандро Салчак – 2005-2007 (Мөңгүн-Тайга), Алексей Очур-оол – 2008-2013 (Мөңгүн-Тайга), Андриан Шомбул – 2013-2016 (Мөңгүн-Тайга), Александр Донгак – 2016-2020 (Мөңгүн-Тайга), Людмила Очур-оол – 2020 чылдан амгы үеге чедир (Таңды).

Коммунисттер партияның кожуун комитетинин бирги секретарьларынга ачылдап чорааннар:

Чассыыдак Монгуш (Барыын-Хемчик),

Бегзи Түлүш (Чаа-Хөл), Оюн Насык-оол (Таңды), Чылбак-оол Чамыян (Чөөн-Хемчик), Лопсан-Серен Ондар (Сүт-Хөл), Ондар Шагдыр-оол (Сүт-Хөл), Владимир Хемер-оол (Улуг-Хем), Доруг-оол Саая (Чөөн-Хемчик).

Комсомол район комитетинин бирги секретарьлары: Михаил Көже (Мөңгүн-Тайга), Нуржун Саая (Бай-Тайга), Кызыл-оол Түлүш (Улуг-Хем), Очур Салчак (Мөңгүн-Тайга), Эрензен Донгак (Мөңгүн-Тайга), Эрес-оол Саая (Мөңгүн-Тайга), Владимир Сүге-Маадыр (Бай-Тайга), Кержек-оол Салчак (Мөңгүн-Тайга), Николай Сат (Улуг-Хем), Валерий Салчак (Мөңгүн-Тайга), Хеймер-оол Демдек (Бай-Тайга), Хеймер-оол Куулар (Мөңгүн-Тайга), Адыгжы Саая (Мөңгүн-Тайга), Ульяна Монгуш (Мөңгүн-Тайга), Май-оол Дембирел (Мөңгүн-Тайга).

Кожуун тургустунгандан бээр төөгүге артар ужурулгун хоочуннарывысты адаарга мындыг: Каргы сумузундан Саны-Шири Ооржак, Орнучу Салчак, Кара-оол Салчак, Хертек Ойдул, Дугур Салчак, Артай-оол Салчак, Салчак Достай, Өскөн Иргит, Шугуур Иргит, Ооржак Мага-Шири, Салчак Айызан, Өшкү-Саар Мария, Донгак Кунгаа, Донгак Сайын-Маадыр, Хомушкун Акаажык, Донгак Доскаар, Салчак Иргек, Салчак Бүрүшкөк, Иргит Комбу, Хертек Дамдын, Салчак Конгар, Салчак Кунчу.

Хүрөң-Тайга сумузундан – Кара-оол Саая, Михаил Мынмыр, Арагайты Саая, Бора-оол Донгак, Очур-оол Ооржак.

Мөген-Бүрен сумузундан – Кара-оол Саая, Серээ Саая, Чазы Хертек, Шыдыраа Саая, Хорлуу Саая, Нордат Хертек, Маңнай Хертек, Бичиш-Уруг Иргит, Иргит Намы, Чодураа Саая, Комбу Иргит.

Тыва Арат Республика, Тыва Автономнуг Область, Тыва Республика-даа үезинде мал азырап, күрүнениң янзы-бүрү харысалгалыг ажилын кылып, амыдыралдың кол дөзүн салгалдан салгалче шилчидип тургузуп чораан ачы-хаавыялыг хоочуннарывысты мөгейип сактылыңар: Орнугу Дүктүг-оолович Салчак – ТАР Ордениниң эдилекчизи, Ленин Ордениниң эдилекчизи; Хорлуу Аскыраковна Саая – ТАР Ордениниң бирги эдилекчизи; Серээ Кара-оолович Саая – ТАР Ордениниң эдилекчизи; Кара-оол Хувуктеевич Салчак – ТАР Ордениниң, күш-ажылдың, Кызыл-Тук ордениниң, күш-ажылга шылгарал медаль, Тиелелгениң 30,40 чылдарынга тураскааткан медальдарының эдилекчизи; Михаил Чыдымчапович Көже – Ленин Ордениниң эдилекчизи, сарлыкчы; Хүпер-оол Иргитович Коңгаржап – ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты, Республика Ордениниң эдилекчизи; Бичиш Бора-ооловна Донгак – Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты.

Надежда ШУЛУУ-МААДЫР.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Мөөрей

ЭН ЭКИ ТУРИСЧИ
МАРШРУТ

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чылынга тураскааткан эң эки туристтер маршрут дээш мөөрейни Тываның найысылалында чарлаан.

Мөөрейниң кол сорулгазы:

1. Кызылдың туристтер курлавырын хөгжүдери, республиканың төөгү болгаш культура өнчү-салгалын непередири.
2. Туризм адырында сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге чижилгелиг байдалды тургузары.

3. Туризм адырында медээ-рекламалыг хандырылга системазын сайзыраңгайжыдары.

4. Туристтер маршруттары тургузарда, чаа, шоолуг билдинмес онзагай чүүлдерни база барымдааларны, болуушкуннуг хемчеглерни ажылгаары.

Мөөрейге киржир дизе 2021 чылдың август 10-га чедир дараазында документтерни pt_ser@mail.ru почтаже (тел.: 2-18-21) чорудар:

а) тускай майыкка билдиришкин;

б) мультимедийлиг материалдарны – Power Point хевирге кылган, 10 слайдыдан көвүдес, 5 минутадан узаваз видеосюжетке төлөвилелдин таныштырылгасы;

в) бадылаан хевирден материалын өскерттирге чөпшээрел;

г) бадылаан хевирге маршрутту тайылбырлап бижээни;

д) туристтер маршрутту организастарының чарыгдалдар санаашкыны база ооң өртек-үнези;

е) өске-даа документтер.

Мөөрейниң негелделери:

а) хоорайда туризм хөгжүлдизинге маршруттуң чугулазы, төлөвилелдин социал ужуру-утказы, чурттакчы чоннун аңгы-аңгы бөлүктөринге, ооң иштинде кады багай уругларга, ооң хереги;

б) маршруттуң чаа чүүлдери – ачы-дузалары, объектилерни көргүскени, Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чылы-биле харылзаалыг болуушкуннуг хемчеглер, төлөвилелдин онзагайы база тускай уткалы;

в) теманы ажиткан деңгели – маршрутта өөредиглиг чүүлдер, ооң утказын хандыр ажитканы, медээни тускайлаң бергени, оруктуң өске объектилер-биле байлаа, маршрут үезинде теманың база утказын ажитканы;

г) орук логистиказы – маршрутту тургусканының утказы, планнаанының тускайы, маршрутта кирген черлерниң база тураскаалдыг черлерниң транспортка таарымчалыгы;

д) маршруттуң айыыл чогу;

е) коммерциялыг туристтер продуктуларже маршрутту кирир аргазы, ооң кедизинде хөгжүлдизи.

Кызылдың мэриясының <https://mkyzyl.ru/> сайтындан мөөрейниң дүрүмүнүн дугайында таныжып апар болур.

Чылдың эртер Наадым байыр-лалының бүдүүзүндө бо чүүл чаңчыл ёзугаар ам-даа өглерде чурттап чоруур тыва малчыннарның амыдыралының оворун демдегеп көргүзөр хүлээлгелиг. Бо чүүлде малчыннарның мага-бодунуң болгаш мөзү-бүдүжүнүн ажыг соокка ижигишкенин тускай шинчилелдерге үндөзүлөп, долчулай көргүскөн. Ук шинчилелдерни Лозаннаның федералдыг политехниктиг университетинден (Швейцария) база Маастрихт университетинден (Голландия) шинчилел бөлүү 2020 чылдың январьда дооскан.

Швейцариядан бөлүктүн составында профессор Долаана Ховалыг (Тыва чурттуг кижиге) база оң аспирантызы Арнаб Чаттерджи кирип турар. Арнаб Чаттерджи дээрзи чурттаар оран-савада чылыг хүрээлелин айтырыгларын өөренип турар кижиге, а профессор Воутер ван Маркен Лихтенбелт болгаш оң аспирантызы Адам Селлас олардан тургустунган Голландиядан бөлүк оран-савада микроклиматтын шинчилелин чорудуп, узун назылыг кадыкшыл болгаш метаболитиг синдром-биле оң канчаар харылзашкан туруп болурун шинчилеп турарлар.

Эртем-шинчилелин тодаргай сорулгазы болза, Тываның чайы изиг, кыжы соок агаар-бойдустуг байдалдарында өглер болгаш көшкүн тываларның амыдыралының овор-хевири оларның кадынга база бергелерге турушкур болурунга канчаар салдар чедирип турарын көргүзери болур.

Өгнү 2500 чыл ажыг оран-сава шынарлыг ажыглап келген, чүс-чүс чылдар эрткен-даа болза, оң аргажок бөдүүн тургузуу өскерлиш чок хевээр арткан, ол көшкүн цивилизацияның шылгараңгай чогаады болур.

Ниитизи-биле Тываның Барыын-Хемчик кожуунундан 8 өгнү тургузуу өөренип, шинчилээн. Оларның дөртүн ийи неделяның дургузунда тодаргай-биле шинчилээн. Өглерниң иштиги хүрээлелин тодаргай хемчээлдеринге ниитизи-биле 12 киржикчи (9 эр болгаш 3 херээжен) киришкен. Киржикчилерниң хүн санында үндүрүп турары энергия чарыгдалдарын хемчээп, соокка база ажыл-иш үезинде оларның мага-бодунуң изиин, термодинамика өскерлишкенин хынап тодараткан. Чыгдыган үлгер-чижектерниң бир чамдызынга тускай шинчилел, анализ чорудары негеттинип келген, ынчалзак COVID-19 дээш чарлаттыг-ган шеглелдин база лабораторлуг шинчилелдерни саадатканын ужуң үлгер-чижектерниң шинчилгезин соңгаарладыр ужурга таварышкан. Шинчилелдер болгаш догааштырыглар ам-даа уламчылап турар, ынчангаш бо чүүлде якуттар-биле

демей соок байдалдарда чурттап чоруур тыва малчыннарның мага-бодунуң тургузуу база өглерде чылыг хүрээлели-биле холбашкан баш бурунгааргы түңнелдерни чырыткан.

Өг иштинде агаарның изиг-соогунуң хонук дургузунда хыналдазы чылыг хүрээлелин көскү өскерлишкенин илереткен – дүне -10 градус сооктан, хүндүс, суугуну одапканда, +50 градус чедир. Даштыкы болгаш иштиги агаарның хемчээлини өскерлишкенин анализ өгнү чурттапчызы оон үнүп-кирип турар үеде 50 градус чедир, кол нургулайында 30-40 хире градус чедир өскерлишкенинге таваржып турарын тодараткан. Үнер-кирер эжики байданын бүрүткел чүнү көргүскенил дээрже, ону хүн дургузунда 100 ажыг катап ажыдып, хаап турар болган. Ол дээрже өг иштинин улузунуң үргүлчү үнүп-кирип турарын, а ол ышкаш оларның -30 градустан -15 градус чедир турда, өг иштинде +50 градуста даады даштыгаа чоруп турарын көргүскөн. Изиг-соок агаарның өскерлишкенинге чеже-даа таваржып турза, киржикчилерниң мага-бодунуң изи болур-чогуур деңнелде хевээр артып каар болган. Эртем-шинчилелдеринден алырга, соок агаарның даады салдары кышкы үеде бистиң организмистиң бүдүмелдер солчул-газын улгаттырар дээрзин билдир бис.

Ынчангаш профессор ван Маркен Лихтенбелт тыва киржикчилерниң калорийни чылыгже хуулдарының хонукта дүргенин дыш байдалда, иженип турда хынаан. Ону эртем литературазында парлаттыг якуттарның сан-медээлеринге шүүштүргөн. Баш бурунгааргы анализ тыва киржикчилерниң энергия чарыгдалдары, оларның күш-дамыр идепкейжиз якуттарга деңнээрже бедик деп чүүлү бадыткаан. Тываның көшкүн чонунуң ындыг көргүзүү сооктуң даады салдарында база үргүлчү иженип чоруундан холбашкан хевирлиг. Кижиге бүрүзүң соок аңгы-аңгы салдары чедирип турар болза-даа, тыва киржикчилерде ук көргүзүг бедик деңнелдиг болуп турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрже, тывалар соокка турушкур дээрзин херечилеп турар-дыр. Өглерде чурттап чоруур тываларның соокка турушкуру чаагайжыттыг амыдыралга өпейлеткен европейжилерге деңнээрже кайы хире бедик болуп турары ам дээрзинде ыяк билдинмес. Ынчангаш шенелде эрттирип турган эртемденер амгы үеде боттарының шинчилел медээ-дыңнадыгларын Маастрихт университединде тускай чыгдыган киржикчилерниң көргүзүглерин-биле шүүштүрүп турар.

Шинчилелдерниң хөй кезинге төңчү түңнелдер амдызында үндүртүмнээн-

даа болза, баш бурунгааргы түңнелдер көшкүн амыдыралдың овор-хевири шылгараңгайын база тываларның чаңчылчаан оран-савазының оларның мага-бодунга салдар чедирип турарын демдегеп турар. Кады шинчилелдерниң бир кезек түңнелдерин 2020 чылда Виндзорнуң таарымчалыг амыдырал талазы-биле конференциязынга, бо айтырыгга тураскааттыг 8-ки бүгү-делегей конференциязынга, а о ышкаш 2021 чылда Арктиктиг эртем неделязынга бараалгаткан. Бо чылдың төңчүзүндө «Турум чылыг амыдыралга удуртулга» деп номга Д. Ховалыгның бижээни эгени парлап үндүрер. Ук эге турушкур амыдыралга тураскааттыг, оон өглерниң тургузуунга болгаш ажыгларыга хамаарышкан ажыктыг чүүлдерни билип ап болур.

Бо чүүлү доозуп тура, кадагааты шинчээчилер тываларны, ылаңгыя тыва малчыннарны чоокшулап олурар Наадым-биле байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, бедик сүлдө-сүүзүнү, көшкүн амыдыралын, тыва өглерин кадагалап арттыралар күзеп турарлар.

Долаана ХОВАЛЫГ,
Лозаннаның федералдыг
политехниктиг университетинин
(Швейцария) профессору.

ӨНДҮР, ЧЫРЫК ӨГБЕЛЕРИМ

Чаш болгаш элээди үелеримде ийи-ийи кырган-ава, кырган-ачалыг аас-кежиктиг-ле чораан мен ийин. Ол онзагай чылдар шагда-ла ырак чыдып калган, ам чүгле сактышкын болуп сагыжымга бо-ла киргилээр. Мээң өскөн-төрзөн чуртум ыраккы Өвүр кожуунун Дус-Даг сумузу. Дус-Даг дээрге ук черниң турар девискээринде шаг төөгүден бээр алдаржаан ажай-буурул Дус-Даанга хамаарыштыр адааны ол. Шагдагы болгаш амгы үеде ынчаар адап турза-даа, сайзыраңгай совет үеде суурнуң адын «Торгалыг» совхоз дээр турган. Тываның база бир мурнакчы, бай-шыдалдыг, динмирер турган совхозу будулган үелерниң базымының аайы-биле баштай КУБ, 2008 чылдан бээр МУБ деп адай бергенин дыңнаан мен. Шыырак хей малдыг чораан ажил-агыйның суларааны-биле катый «Торгалыг» деп ады канчап дыңналбастай бергенин коптарып-даа канчаар.

ТАР-ның 100 чылынга тураскаадып бижиир дээн маадырымны төөгүүр бетинде авамның талазындан кырган-авам, кырган-ачамны таныштырары чугула. Мээң авам 10 уругларлыг Маадыр ие У.Д. Дадыаты оларның улуг уруу. Авамның авазы Чалааты, Ак-Чыраа уундан келген Туматтар уктуг, ачазы тыва чогаалдың баштайгы үндезилекчилериниң бирээзи Степан Сарыг-оолдун ук-

ызыгуурунун аразындан бодараан (авазы — Тюлюш, адазы — Донгак уктуг) Донгак Одай-Сүрүң оглу Дадыаты болур. Шагдагы көшкүн амыдырал үезинде Өвүр-биле арт-сын ажыр дужааш чыдар Улуг-Хем кожуун чаңгыс девискээр кылдыр санаттынып, Ары-Өвүр деп адаар турган. Арттың ийи талазынче агып баткан чаңгыс улуг Торгалыг хемниң унунда дужаашкак суурларны Өвүр-Торгалыг, Ары-Торгалыг деп ам-даа ынчаар адап турар.

Чаа үе-чаданың амыдыралы эгелеп турар шагда, дамчыыр чугаадан кожа-хелбээ аалдар аразынга — Шокар-Ашак биле Мундургунун оолдары кончуг чырык баштыг, угаанныг болган төлдер-дир — дээн чугааларны дыңнааш, ада-ие өөрүп-даа, коргуп-даа органнар дээр.

ООЛДАРЫ КЫМНАРЫЛ

Эң улуу Донгак Калзан Одай-Сүрүң оглу 1916 чылдың октябрь 5-те Торгалыг хем кыдында Терек-Бажы деп күзегге төрүттүнген.

Ийигизи Донгак Бегзи 1918 чылдың апрель 6-да чазага чырык хүн көрүп бодараан. (Ооң дугайында материалды «Шын» солунга ажилдап чораан, билдингир хоочун ажилдакчы З.П. Аракчаа чоокта чаа бижзэн чорду). Бо өгбевис 50 ажыг чылдарда Москвага КУТВ (партияның дээди школазын) дооскаш, бүгү назынында «Шын» солунга редакторлап, харысалгалыг секретарьлап ажилдаан.

Солун арнынга узун тоожу бижиттинмес болгай, ынчангаш бо удаада чүгле улуг огулунун дугайында таныштырайн.

Калзан бичиизинден-не сонуурга, угаанныг, чаптанчыг боорга төрелдери аңаа дыка ынак дижир. Ол баштай чайлагга үжүк-бижик танып халып тургаш, чоорту-ла өөредилгеге хандышып, аныяк ада-иениң дун огул болгаш каяа-даа чедиртип тур-

гаш, Шагаан-Арыгга школа доозуп, аныяктар ажылынче шымны берген. Шериг херзэнге-даа чораан, аалынга черле ызырттынмас. Дуңмазы Бегзини база эвилелдээр чораан-даа болза, оозунуң кадыкшылы шоолуг

төрел аймааның демдээ Тонгак кылдыр өскерлип калган. 1937 чылдың сентябрь 1-ден 1940 чылдың июль 1-ге чедир востоковедение институтунун тускай секторунга 5 тыва эштери-биле янзы-бүрү аймактыг оолдар, кыстар-

бээрге, чамдык эштери-биле Москваже дипломнарын алып дээш чорупкан турган.

"КОНТР"

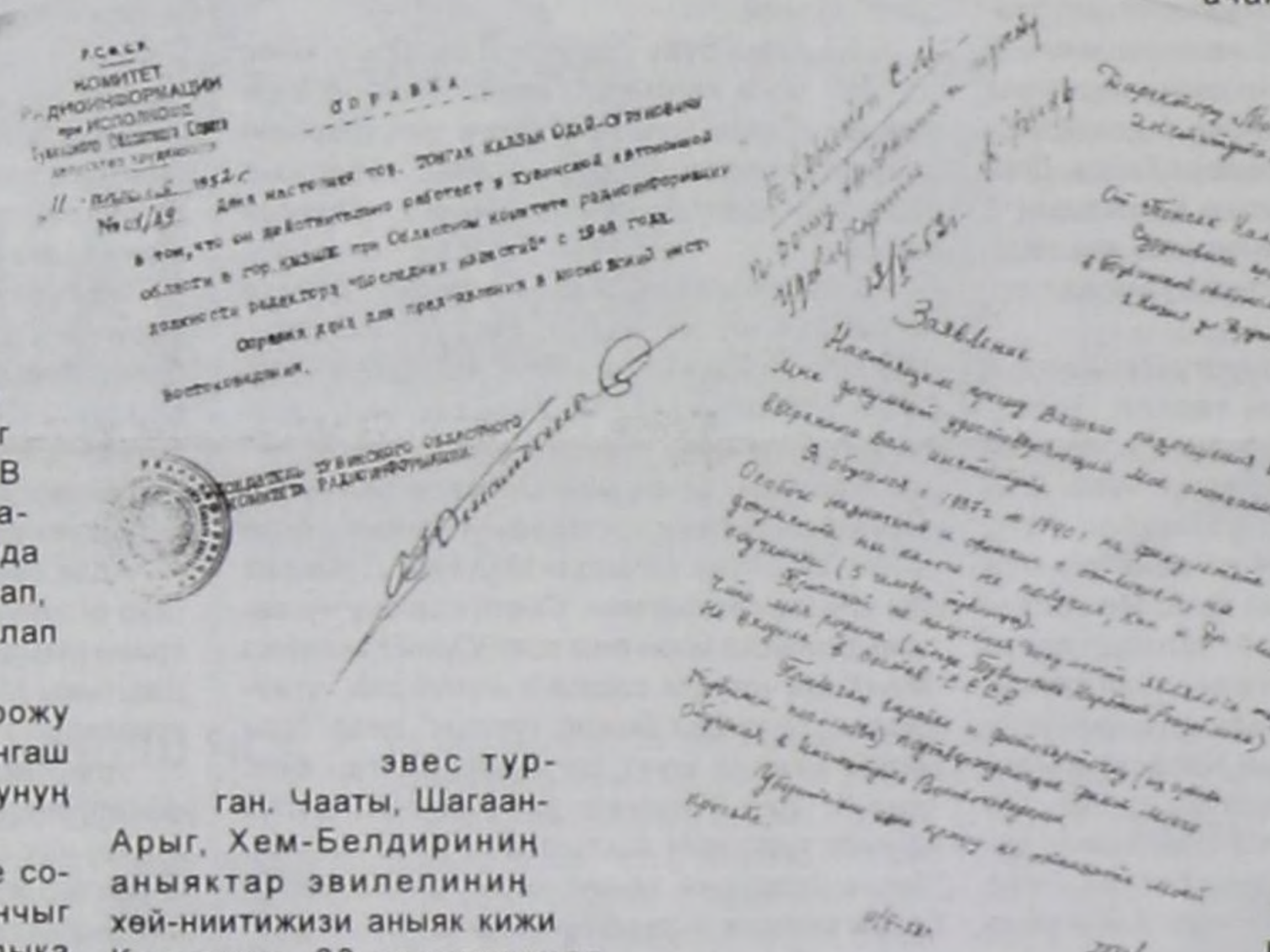
КЫРГАН-АЧАМ

Материалымның эгезинде кырган-ачам дугайын сагындырган мен. Ол боду өөренип, эртем чедип чораанын дыңнаваан мен. Ындыг хирезинде самбың кагар, сан-түң үндүрүп, отчет-учет деп ажилдар кылып билири магалыг. Мырыңай аныяанда эң бир дугаар ажиттыңган суурнуң дерги садынга садыглап чораан. Акызы Калзан чок болурга, аңаа сагышсырааш, садын оскунуп алгаш, бурууда база турган. Мен билип кээримге, школаның интернадынга завхозтап, пенсияже үнгүже ажилдады. Чамдыкта кырган-ачам эзирий бергештылап-сыктап, «контр» идегет Тока (өске-даа даргаларны база адаар кижиге) акым бажын чиген, хораннап каан деп-ле өлгүжеге хомудап келген. Ажык-чарлыг үелер чедип келгенде, кырган-ачамның төрелдери Эдуард Донгак, В. Серен-оол, күдээзи М. Данзын болгаш өскөлөрдөө К.О.-С. Тонгак дугайында архив дилээш, тыппааннар. Кырган-ачамның чээни, 1970 чылдардан бээр бо Кызылга ажилдап-чурттап чораан РФ-тиң алдарлыг эмчизи В.Д. Доржукай Калзанның өгбүлөзүн эки билип-танып, чоок чугаалажып чораан болгаш меңээ өгбелеривистиң дугайында элзэн хей ме-дээлери дириг чорааш берген кижиге. Калзанның кадайы Анастасия Семеновна Спирина черле боду Тывага өскөн, кеш эмчизи.

Олар Москвага өөренип тургаш тыпчып, өглөп алганнар. Улуг уруу Нонна Тонгак дыка үр чылдарда Кызылдың эмчи училищезинге педиатрия башкылап чорааш, пенсия соонда сонгаар ажы-төлүнче көжүп чоруткан. Ноннаның эр дуңмазы Истан чумолог эмчи чорааш, аныяанда аарып чок болган. Өөнүң ээзи Т.О.-С. Калзанның чок болганынга хамаарыштыр кадайының чугаазы: Москваже дипломун ап чоруткаш, бижидер оочурун манап, неделя хире саадай бергенде С.К.-Х. Тока дарга дарый келдиртипкен деп сураг дыңналган. Кел чыда Красноярскиге билдинмес чылдагаан-биле чок болурга ында хевээр ажаап каан болуп турар. Бо бүгү төөгү билдирешкин бижиктен илдең көстүп турарын бодааш, кырган-ачамның хомудап чорааны шын-даа чадавас деп бодаар мен.

Кузел турда сураанын тып алып дээр. Бо бүгү документилерни улуг өгбемниң уйнуун сураглап дилеп чорааш тып алдым. Өске-даа чугула чурук-хөрүк, саавырларны Тыварадионуң музейинде шилчиткен бис.

НИНА СЕРЕНОТ.

звес турган. Чааты, Шагаан-Арыг, Хем-Белдириң аныяктар эвилелиниң хей-ниитижи аныяк кижиге Калзанны, 20 харлапканда, Москваже өөредип чоруткан. Улуг хоорайга паспорт-документ кылырда (ол үеде орус домак билбес аайы-биле) фамилиязы Калзан апарган. Донгак деп

биле дооскан. Калзан дээди эртемни шылгараңгай чүгле 5 демдектер-биле дооскан. (Ниити чуруу болгаш дооскан дугайында бижии 1-ги чурукта). Спортка ынак, лыжалаар, волейболдаар деп кырган-ачам магадаар. Аныяк специалисти Тес-Хем, Таңды кожууннарже партия-совет органнарынга ажилдадып чоруткан. Дайын чылдарының берге үелеринде аалынче каш-даа хондур чан-май, нам-чазактың даалгазын дыш чок күүседип чорупканын өөнүң ишти — эмчи керни, бээ ашак огулун сураглап, ырак Дус-Дагдан чеде бээрге чугаалап орган. Москвадан кээрде хакас омактыг Анастасия деп кадайлыг, Нонна деп бичии уруглуг болган. 1940-1947 чылдарда ажил-амыдыралын эки сайгарып көөр дизе ол черлерниң архивинден дилезе тыптыр чадавас деп бодаар мен. 1948 чылдан кыска чуртталгазының сөөлгү хонуктарынга чедир радио комитетинге ажилдап чораанын ук организацияның даргазы Ю. Тамдакайның справка-бижии херчилеп турар. (Чурукта). 1952 чылдың май айда ажил-ижинге эртемниң дугайында саавыр хереглеттине

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ЭРТЕМ-БИЛИГ ЧЕДИП АП ЧОРААНЫМ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыны болуп турган үеде Кызыл-Тайга эге школазынга өөрөнгөн мен. 1945 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Чадаананың 7 чыл школазынга өөрөнгөн кирдим. Ол үеде ол школа эртем-билиг чедип алырының бир төвү турган деп болур. Ынчан Кызыл-Мажалыкка, Чадаанага, Шагаан-Арыгга, Туранга 7 чыл школары турган. Кызылдың 2 дугаар школазы бир дугаар 10-гу классчыларны 1947 чылда доостурган. Чадаанага 7 класс доосканнар улаштыр өөрөнгөн эге школа башкылары болуп ажылдап чоруй баар турган.

Бистер Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл районнарындан эге школа дооскан 90 ажыг кижиге чыгып келген бис. Бистерни үш 5-ки класс-тарга үскен. 7-ги классы 14 кижиге доостуус.

Ынчан ТАР Совет Эвилелиниң составында чоокта чаа каттышкан, дайын-чаа төнгөн, берге үе турган. Ооң-на уржуундан боор, эртенги, кезээки чөм кылдыр чиңге-тараа холуктуг кескинди хлеб бээр, дүштеки чөмде база-ла ындыг тараа-биле быдаалаан суг мүн бээр. Ынчан тыва чон хуу амыдыралдыг, бай-шыырак чурттап турган. Хөй-ле өөреникчилер аштыг-чөмниг аалдарынче дургуннап чана берген. 1948 чылдың сентябрь 1-ден Комбу Монгуш, Мөңгө Монгуш, Альберт Танов, Доржу Бузур-оол, Доржу Куулар Кызылдың 2 дугаар школазынга өөрөнгөн киргеш, ону доостуус. Олардан хөйгө билдингир композитор, эртемденнер үнгүлзэн.

Ынчан Чадаанага алыс чурту Сүт-Хөлдүн Калбак-Хараган, авамның төрели, Тевек-Кежеге Монгуш кырган-ачамның өг-бүлөзи чурттап турган. Олар ыяш өглүг чүве. Ооң хевири өг ышкаш, чүгле хөмчээли улуг, соңгаларлыг, шалалыг. Ачам мени ол өгге кирип таныштыргаш чагып каан. Мен олардан аштанып-чөмнөп, соок үелерде хонуп турганым ачызында школага өөрөнгөн артым.

Кырган-ачам суг-биле кады оларның уруу Сайын-Хөө, чөстөм Калдың Чапаевич Монгуш, оларның уруу Мая чурттап турган. Ол кырган ада-иезин "авай, ачай" дээр кончуг эрге-чассыг, бичии тенеке кижиге болгай. Олар оозунга дыка-ла ынак турганнар. Амгы үеде ооң оглу төрзэн Тывазын даштыкы чурттарда таныштырып, алдаржыдып чоруур Тыва Республиканың, Россия Федерациязының алдарлыг артизи, улустуң хөөмейжизи Мөңгүн-оол Ондар ол.

Калдың чөстөй дайын киржикчизи, фрон-

туучу кижиге. Алыс эртеми – бухгалтер. Ол бистиң школавыска бухгалтерлеп ажылдап турду. Кырган-ачамның оглу мал эмчизи Доржу, бир уруу бистиң башкывыс чораан Семис-оол Кууларның авазы Сержиңмаа Байыр-оол.

1946 чылда Кызылга чурттап, ажылдап чораан уруу, күдээзи – Пюрюна Кочаевич, Белекей Тевек-Кежегеевна Кууларлар көжүп чедип келген. Пюрюна – НКВД даргалап, Белекей районнуң херээженнер килдизин даргалап ажылдай берген. Хар-даа четпес Виктория деп уруглуг. Чөстөмниң дүңмазы Борбак-оол-биле элчип-селчип ону алчып турдуус.

Кырган-ачам Монгуш Тевек-Кежеге база бир онза кижилерниң бирээзи чораан. Ол моол, орус дылдарны арыг билер. Ол шагда Кызылга безин Кузьма Балчый-оол биле Серекей Кол дээди эртемниг ийи тыва эмчи турган. Чадаанага Саян артындан чаа келген эмчилерге ол хөмөмчилеп ажылдап хүнзээр турду. Ооң шолга ады "Хөмөмчел" азы "Тоол-даар" турган.

Ооң янзы-бүрү солун чугааларын кижиге дыңнап мага ханмас. Шаанда Тываже Бээжинден (Пекинден) тевелерге чиң (бараан) сөөртүп чораан улустуң орукка таваржып чораан ужуралдарын чугаалаарга, кедергей солун.

Чадаанага 7-ги класска өөрөнгөн турумда Кызылдан чогаалчылар деп улус келген. Школага ужуражылга эрттирип турган чүве. Сувакпит деп чогаалчының хава ыт дугайында шүлүүндөн "чолдак-чалдак кудуруктуг" деп турганын сактыр мен. Ол-ла чогаалчылар кырган-ачамның тоолдарын бижип, өгдө олургулаар чүве. Олардан Медээчи, Сувакпит деп улусту сактыр мен. Сөөлүндө ону чугаалажырывыска мээң өөм ээзи Юрий Күнзегеш "Мен база чордум, школага шүлүк-даа чугааладым, тоол-даа бижип турдум" дээр. Мен ындыг кижини шуут сагынмас болган мен. Таян Куулар Күнзегеш деп кижиниң шүлүк номчуп турганын сактыр мен дээр болган. "Көскү оолдарны танып, көрүп алгаш, мени, багай кижини эскербейн барганың ол-дур" дээр-ле болгай.

Кырган-ачам Монгуш Тевек-Кежеге сугнуң өг-бүлөзине үнүп-кирип, берге үеде эртем-билиг чедип ап чораанымны утпайн сактып чоруур мен.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

ЧИҢГИС-ХААН ДУГАЙЫНДА ШЫННЫ БИЖИИР ҮЕ КЕЛГЕН

Сураглыг моол төөгүчү Баабар Батбаярның "Кыдат болгаш совет (россий) эрге-чагыргаларның Чиңгис-Хаанга хамаарылгазы" деп чүүлүн Артур Хертектиң очулгазын номчудум. Шынап-ла харын янзы-бүрү эрге-чагыргалар Чиңгис-Хаан дугайында боттарынга таарыштыр үнөлөп турган. Шак ындыг бижимел төөгүнүң шынынга дүүшпес, безин чадаарда алдарлыг шериг баштыңчызын моол уктуг дээни шын эвес. Шак ол меге төөгү бүгү делегейде тарай берген.

Солунга ооң дугайында долузу-биле бижиири болдунмас. Мен бүдүн ном бижип каан мен. Ону ам эртем-шинчилеп институтунда эртемденнер номчуп турар. Маңаа чүггө Чиңгис-Хаан дугайында кол барымдааларны айтып каайн. Ук аттың тывылганын дыл эртемдени Ч.М. Доржу ылавылап бижээн.

Чиңгис-Хаанның улуг өгбөзи Алан-Гоа Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге төрүттүнгөн деп "Моолдарның чажыт төөгүзүндө" айыткан. Ук судурну кичээнгейлиг номчуп көрүңер даан.

Алан-Гоаның ашаа чок апаарга, ол өөнгө хөмөмчилеп турган урянхай оолдан үш катап божаан. Хеймерин Бодангар дээр. Чиңгис-Хаанның улуг өгбөзи ол-дур. Ооң дөрт "ыттары" Гев, Хубилай, Гелме, Сүбээдей. Ук очулгада "Юань салгалдың үндөзилекчизин Чиңгис-Хаан эвес, а Хубилай дээр. Херек кырында Хубилай-Хаан дээрге Чиңгис-Хаанның уйнуу. Юань салгалдың үндөзилекчизи кылдыр санадыр болгай" ("Шын" №27, май 26). Ынчап кээрге, ооң дөрт "ыттары" алдарлыг хаанның хан төрөлдери-дир.

Төөгүчү В.А. Злыгостев (2018) "Сүбедей. Всадник покоривший вселенную". Ук дептерни Н. Куулар биле А. Хертек тыва дылче очулдурган: "Сүбедей. Делегейни чагырып чораан аштыг кижиге". Маңаа Чиңгис-Хаан дугайында бижээн баштайгы ийи авторнуң бирээзи В. Ян Би-Хемниң Өөк суурга чурттап чораанын айтып каары артык эвес. В. Ян "Чиңгис-Хаан", "Батый", "К последнему морю" деп номнары бижээн. Материалдарны тывалардан чыып ап турганы илден.

"Моолдарның чажыт төөгүзүнүң" эгезинде номнуң канчап тытып келгенин айыткан. Ында колдуунда урянхайлар дугайында бижип турар. Чүгле сөөлгү одуругларда "моолдар" деп ат үнүп келген. Кыдат дыл билер шинчилекчилер мону тодарадыр ужурулуг.

Кунгуртуг чурттуг Серенмаа Хомушкы башкы бисти чоокка чедир-ле евсугейлер дижир чүве дээр. Оон ыңай ол шаг шаанда ук черге чаа-дайын болуп турган деп тоолчургу чугааны сактыр. Дыка көвей кижилер чылча бердирген. Чүгле чаңгыс бичии оол оларга алдырбайн, харын-даа тарадыр сывыртапкан. Элзэн болганда ойлаттырган кижилер аш-чөм, арага-дары тып алгаш аалдап келгеш, ук эрес оолду аалдап алгаш чоруй барган дижир. Келир үениң Чиңгис-Хааны ол эвес бе?

Адак сөөлүндө Таңды кожуунда Чагытай хөлдү Чиңгис-Хаанның ийи дугаар оолунуң ады-биле адаанын сагындырып каайн. Улуг-Хемниң оң талакы эрин дургаар хаялар аразында оруктары Чиңгис-Хаанның оруктары дижир. Даштыкы Моолдун Улан-Батор чоогунда алдарлыг шериг баштыңчызынга турскаал тургузуп каан. Ооң музейи база бар.

Урянхайлар төөгүдө алдаржаан төрөл бөлүк. Ол хирезинде өгбөлөүвис, ооң иштинде Чиңгис-Хаан (чаңгыс хаан) дугайында мынчага бижээн орта төөгү судуру чок. Оода чадаарда кыдат дылды, ылаңгыя ооң эргизин өөрөнгөн алган аныяктар муң чылдың тергидекчизи болган өгбөвистиң дугайында ажылдан бижиирин оралдашкан болза. Сүбедей дугайында анаа-ла төөгүнүң сонургакчызы Валерий Злыгостев канчап солун номну бижип каан деп. Тайванда урянхайлар дугайында ном бар дижир. Ол дугайын Чечена Куулар бижээн. Ооң очулгазын парлаарын аңаа сүмелзээрге, харылавыс. Та канчаар дээн кижиге. Оода ооң очулгазын орус азы тыва дылга үндүргөн болза.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,

философия эртемнериниң кандидады.

ТӨӨГҮНҮҢ КАДАГАЛАКЧЫЛАРЫ КОЖУУННАРГА ЧЕДЕ БЭЭР

"Тыва Арат Республика: барым-даалар, болуушкуннар, кижилер" деп көжүп чоруур делгелгениң төлөвилели-биле Президентиниң деткимче фондузунуң тиилекчилери болган.

Тыва Национал архив ажылдакчылары август 2-ниң хүнүндө Арбат шөлүңгө көжүп чоруур делгелгениң баштайгы таныштырылганын Кызыл хоорайның чурттакчы чонунга бараалгаткан. Ылаңгыя Тыва Арат Республика үезинде экономика, политиктиг система, хоорай тууу, өөредилге, эртем болгаш культура адырларының сайзыралының үндөзүн тургустунган.

Ол үеде Тыва бодунуң латинчиткен бижиин хүлээп ап, кожа күрүнелер-биле оптуг харылзааны тургузуп алган. Бо бүгүнү шүптүзүн архивтиң фондузундан чуруктар болгаш документилер-биле белеткеп көргүскөн. Делгелгеде ниитизи-би-

ле 1921 чылдан 1944 чылга чедир болуп турган болуушкуннарны 3 кезекке чаргаш, белеткеп кылган. Ол дээрге тускай догунаан күрүнө апарганы, социал-экономикиг болгаш культурулуг сайзыралы, Тыва Арат Республика Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде.

Кызылдың улуг-биче чурттакчы чону делгелгени аргажок сонургап, ылаңгыя улуг назылыглар сактышкыннарын чугаалап турганнар. Арыг-Үзүү сумузуңуң улуг назылыг чурттакчызы Анна Кара-Хуна бо делгелгеге хамаарыштыр бодунуң бодаалын илеретти: "Шак мындыг делгелгени чорудуп турары кончуг өөрүнчүдүр. Бо чуруктары көөрүмгө чашкы үем чуруттунуп келир-дир. Өзүп олурар салгалдарывыска дыка-ла онзагай боор. Аныяк-өскөн ук-төөгүзүн улуг улустан айтырып, номнардан, солун-сеткүүлден номчуп билип ап чоруур болза эки. Архив ажылдакчыларының бо ажылын аажок үнөлөп көөр-дүр мен" – деп, ол чугаалады.

Тыва Национал архивтиң 1-ги категорияның специализи Арат Ондар: "Бо делгелгени кожуун, суур бүрүзүңгө көргүзерин кызыдар бис. Амдызында 8 хире кожуунче планнап турар бис. Сонургалдыг кижилерни чыып алгаш, чуруктары көргүспүшаан, төөгүнү тайылбырлап, экскурсия хевирлиг кылдыр чорудар бодаан бис. Ынчалза-даа, эпидемиологтуг байдалдың аайы-биле Росхергеллхайгаарал чөлшээрвейин барган. Ынчангаш экскурсия чокка күззэн кижиге бүрүзү эрткеш-дүшкеш сонургап көрүп турар кылдыр салганы-выс бо" – деп чугаалаан.

"Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр" деп ада-өгбөлөүвис чиге сөглзэн болгай. Ынчангаш өскөн-төрзэн Тывавыстың төөгүзүн өөрөнгөн, өзүп олурар салгалдарга дамчыдып, өгбөлөүвистиң арттырып берген ёзу-чаңчылдарын, төрзэн дылывысты үнөлөп чоруулунар.

Чыжыргана СААЯ.

2020 чылдың январь айда Тыва Республиканың Национал архивиниң баазазынга Төөгү-культурулуг салгалдың кадагалакчылары аттыг хөй-ниитиниң коммерциялыг эвес албан чери тургустунган. Бир чыл эрткенде, азы 2021 чылдың январь айда, Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чылынга тураскааткан

Шүлүк кыдыраажындан

Салчак Молдурга

АЯН-ТЭЭЛЕП ЧОРБАС БИС БЕ?

Чаражыңны шайга кайыын орнай
бээр мен,
Чажың орта аът-даа кайыын өртей
бээр мен,
Чалыңыңа бүдүү чыннып,
чылыгыксааш,
Чаныңдыва чызаалаксаар,
сыңныксаар мен.

Изиг ээттиг, чүрээ оттуг,
чоок сен чорда,
Идер-чалым электен-не соолдурбас
мен,
Ийи катап кижичерге тыптыр эвес,
Ийиңге кээп кыстыңа деп
сеткиир-даа мен.

Салым аңгы, чоогу хамаан,
сагыш аайда,
Чалы кижичалы кижээ эш,
соот ыйнаан,
Чаңгыс, бот деп аңчыг сөстөр
дыңнаар орну,
Чажыт-даа бол, аян-тээлеп
чорбас бис бе?

Чооду Кара-Күске.

ЫНАКШЫЛДЫ КАМГАЛААЛАМ!

Чаа-ла катчып өгленишкеш,
Чарылганнар көвүдөп тур
Чаржынчыг бо чазыывысты
Чавырыптар арга бар бе?

Өлгүжө дээн даңгырактың
Өскерли бээр элдептиин аа?
Ынакшыл дээр ыдыывыстың
Ыңайланып канчаары ол?

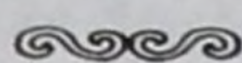
"Шоу" бүргээн куда-дойлар
Шоолуг түңнел бербестеди.
Сорулганы хөктээр хөг шуут
Соора барып туруп берди.

Ынакшыл ам анаа-ла бир
Ылчыңнажыг болу берди.
Көзүлдүр-ле ошкакжыры
Көөргеттинер оюн болду.

Шаңнал берген дарга безин
Чаак, эрин былчактаар-дыр.
Эпчоксунар ёзу-чаңчыл
Эжекече чашты берди.

Арыг-чаагай арын-нүүрнү
Акша солуп, бужартатты.
Ыядыр арын, човаар сеткил
Ынчаар хайлып эзилди-ле.

Күрүневис үндезини
Күчү-күжү - өг-бүлө.
Ыя ону быжыглаалам,
Ынакшылды камгалаалам!

Аяк шайны аартап ора...

Сонуургактарга

АТОМ ОГЛУ

1964 чылда Токиога болган Олимпиаданың одун кыпсыр хүлээлгени "атом оглу" деп адаар Йосинори Сакаи алган. Ол Хиросима хоорайга атомнуг бомба чазылган соонда, бүдүн чартык шак болгаш төрүттүнүп келген.

Олимпиада одун кыпсыр чугула хүлээлгени күүседиринге анаа эвес ону шилээн: Хиросимага атомнуг бомба соонда төрүттүнгөш, дириг арткан оол Ийиги делегей дайынының соонда катап чаа тургустунуп эгелээн чурттуң символ демдээ болган.

ХАРЫЛЗАА

2021 ЧЫЛДА iPhone Photography Awards фото-мөөрейниң "Чылдың фотогравы" деп номинацияның дээди шаңналын Индиядан Шаран Шетти "Харылзаа" деп чуруу дээш алган. Чурукта эр кижичиле ооң аъды ховуда бот-боттарын оожургадып турарын көргүскен.

Эң-не, эң-не...

ЧАНЫШ-СЫНЫШ ЧОК ЧХА СА СУНН

Чолаачылаарының херечилелин алыр дээш эң-не хөй оралдажышкынны 68 харлыг көрей херээжен кылган. Чха Са Сунн ол кончуг үнелиг документини алырда дужаар шылгалданы 950 катап дужааган!

Чха Са Сунн 7 чыл дургузунда автошколаже ажылдаар кижичи ышкаш барып тургаш-ла, өөредилгениң теориясын шигээдиш шыдаваан. Мурнуу Кореяның КАИ ажылдакчылары чаныш-сыныш чок херээженниң автошколага өөредилгезиниң өртээ 4,2 муң американ доллар болганын санап үндүргөн.

ЧААННАР ТӨЛҮ

Дириг амытаннар делегейинде эң-не

үр саатталыр, төлүн манаар амытан — чааннар. 18-тен 22 неделя дургузунда бичии чаан иезиниң иштинге элээн өзүп, доруга бээр. Чүге дизе кыс чаан тура төрүүр, а чаш төлү иезинден уштунгаш, метр чыгыгы бедиктен черже бадар болгай.

Чаа төрүттүнген чаан оолдарының кили 90-120 боор, олар сайзыраңгай угаанныг, будунуң кырынга дораан туруп келир, а каш неделя эрткенде чоок-кавы черлерни шинчилеп кааптар. Төрүттүнгөш чартык чыл болган чаан оглун чаш төл деп-даа болбас, ооң мага-боду улуг чааннар ышкаш күш кирип, дадыккан болур.

Кыс чаан төлүн каш чылдар дургузунда кижизидип, өстүрер. Дараазында ол чүгле 5 чыл болгаш төлдөнир. Ие бойдус чааннарга эң-не оожум, аяар төлдөнир үени чаяап берген.

ЭКИРГЕК КЕОН

Эң-не узун кудуруктуг ыт — Кеон деп

шолалыг ирлан волкодав. Ооң кудуруунуң узуну — 76,8 сантиметр!

Кеоннуң ээлери — бельгийлер ыдынга "дидим дайынчы" (ирлан дылдан очулдурарга) деп шоланы тывыскан. Ынчалза-даа Кеон дайынчы боор туржук,

АЛА-СААСКАН

Тоол

Куштар хааны ара-албатыларын эргип көрүп чоруурга, өскелеринден ылгалдыг, чудаңгы куу куш бар болган. Ону өске куштар "өңү чок, шулу куу чүве" деп баэк көөр мындыг болган чүвең иргин. Хаан ол кушту кээргеп келгеш, "Мону куштарның хааны кылдыр томуйлааш, шимеп каастап каайн" деп бодап алган. Ол үеде хаанның назы-хары улгадап "кызыл-дустаар" үези чоокшулай берген турган.

Бир-ле хүн хаан ара-албатыларын чыгаш, мынча деп чагыг сөзүн чугаалаан:

— Мээң бо өртемчейден чоруптар үемге чедир, демги чудаңгы куу кушту туткаш, өөредилер. Оон ооң чүглерин билдиртпес кылдыр мөңгүн-биле чайырлап каастаңар. Мени сөөлгү орукче үдеп орнукушударда, ол каастап каан кушту тускайлап кылган хүндүлүг олутка чалап олурткаш, мээң хааржаам бажыңга тудуп алыр силер. Шак ынчаар ол хамык куштарның хааны болур ужурулуг.

Каш хонганда демги хаан, шынап-ла, мөчээн. Хаанның ара-албатылары ооң чагыын ол-ла хевээр күүсеткенер. Кажан хаанны орнукушудуп турар үеде, демги каастап алган кужу ол хүндүлүг черинден дүжүп, черде хонуп алган, бир-ле чүве соктап чигген турган. "Мындыг чазый амытан каяа-ла хамык куштарның хааны болуп шыдаарыл бо" дээш хөөрге турган хамык куш ону сывыртап чорудупкан. Оон бээр бо куш чараш, Ала-сааскан деп аткан чединген чүвең иргин.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

кижилерге экиргек болган, ылаңгыя узун кудуруун чаярынга ынак.

МУҢГАРГАЙ БАЛЫК

Делегейде эң-не дүрзүзү багай амытанга Тасмания чоогунда океанда амыдырап чоруур дамды-балык хамааржыр. Аңаа таваржыры дыка берге, чүге дизе ол 800-тен 1200 метр чедир ханы суг дүүнде эштип чоруур, суг кырынче ол белен үнмес.

Ол элдептиг амытанның мага-боду бестелчек, ылчыргай боорда, езулуг дамдыышкаш дүрзүлүг. Дамды-балыктын хемчээли — 30-ден 35 сантиметр, чамдыкта 60 сантиметрлии-даа таваржыр.

Дамды-балык олча дилеп аңнавас, анаа-ла улуг аксын ажыдып алгаш, ооң "какпазынче" эртип чыткан бичии балыктар кире бээрин манап чыдар.

Бо дүрзүзү багай балыкты эң-не чүдек балык дээрден аңгыда, делегейде эң-не муңгаргай амытан деп санап турар.

Акция

СУГ – АЙЫЛ ЧОК ДЕВИСКЭЭР

Тывада “Суг – айыл чок девискээр!” акцияның ийги чадазы эгелээн. Республиканың суг объектилеринде, чайгы айларның сөөлгү неделясында-ла, ведомстволар аразының калбак акциязы эртип турар.

Биче хемчээлдиг суднолар инспекторлары, штаттан дашкаар инспекторлар, камгалакчылар, корум-чурум камгалаар органнарның, тус чер бот-башкарылга органнарының төлээлери, көдээ старосталар база эки турачылар-биле кады

балыкчылар, дыштаныкчылар, аян-чорукчуларга профилактика ажылын чорудуп турар. Тываның суг объектилеринге эрткен неделяда болган ийи болуушкунга даянып, немелде профилактика хемчеглерин алган.

Россияның ОБЯ Тыва Республикада кол эргелели акцияның ийги чадазында, хамаатыларга айыылды тургузуп болур чөпшээреттинмээн черлерже кичээнгейни онза угландырган.

Эрткен хонуктарда, чоннуң массалыг дыштанылга черлеринде сугларга ажилдаар ведомстволар аразының ийи патруль бөлүүн ажилдаткан. Сугга айыыл чок чорук

дүрүмнериниң дугайында хамаатылар-биле 100 ажыг чугааны кылган.

Эрткен неделяда республиканың сугларына ийи озал-ондаа болган.

Чөөн-Хемчик кожуунда Хемчик хемни кежир улуг мыйыстыг мал сүрүп бар чораан аъттыг кижиле, сугга алыскан.

Каа-Хем кожуунда Биче Енисейге читкен назы четпээн оолду ам-даа дилевишаан. БХКИ күжү-биле камгалакчылар болгаш инспекторлар 63 км черде хемниң агымындан дилеп, 7 ортулукту, 14 озай ыштарны көргөн.

Июнь 22-ден 28-ке чедир, “Суг – айыл чок девискээр!” акцияның бирги чадазында Тываның сугларына чаңгыс-даа кижиле чидирбээн.

Социал айтырыглар

ЧАҢГЫС УДАА БЭЭР ТӨЛЕВИРНИ ӨГ-БҮЛЭЛЕР АП ЭГЕЛЭЭН

Бүгү Россияда 6-дан 18 хар чедир назылыг уруг бүрүзүңге, база ниити өөредилге программасы-биле өөренип турар кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг 18 хардан 23 харлыг кижилерге, 10 муң рубль хемчээлдиг чаңгыс удаа бээр төлевирни РФ-тиң Пенсия фондузунуң республикада салбыры бөгүн төлөп эгелээн. Тывада школа назылыг 83 муң уруг төлевирни алып. Чаңгыс удаа бээр төлевирниң бирги кезээнче 689 910 муң рубльди 2021 чылдың август 2-де шилчиткен.

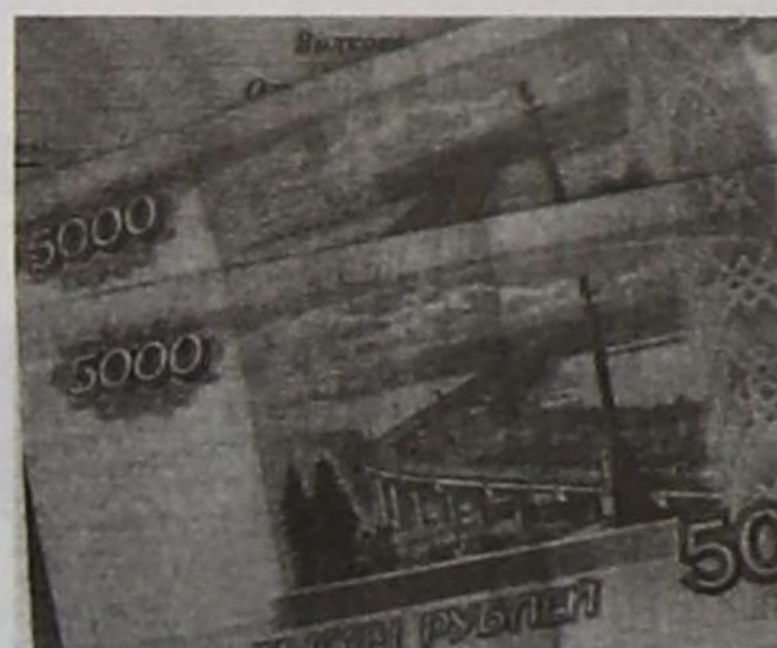
Чаңгыс удаа бээр төлевирже ада-иелерден билдиришкinnerниң хөй кезин Пенсия фондузунда бар медээлер-биле дарый долдурга, Күрүне ачы-дуза порталында хуу кабинеттеринче чоруткан. Ада-иелер төлевирни долдурарын дүргедедири-биле, медээлерниң шынынын хынап, улаштыр ону болбаазырадырынга чөпшээрешкенин бадыткаар. Пенсия фондузунуң 16 харга чедир уругларның эрткен чылгы төлевиринге

хамаарыштыр чыгган медээзин ажылап, билдиришкinnerни долдурган. Ында билдиришкinner кирип турар ада-иениң ат-сымы, СНИЛС, төрүттүнген дугайында ХБАБ-тан медээлер, акшаны шилчидер агар санның саннарын айткан. Бир эвес ол медээлер шын эвес, азы өскерилген болза, ада-ие ол медээни эдер.

Эрткен чылын хамаатылар Күрүне ачы-дуза порталындан эвес, а клиент албаны таварыштыр билдиришкinnerни боттары кирип турган болза, ам Күрүне ачы-дузаның порталына, ынчаар болдунмас болза, чурттап турар черинде Пенсия фондузунда клиент албанының хүлээп алышынычче баш бурунгаар бижидип, билдиришкinnerни кирир.

Россияның Пенсия фондузунуң клиент албанынче боду кирип турар ада-иелер, ында дерзэн компьютерлерге Күрүне ачы-дузаның порталындан билдиришкinnerни долдурарына дузаны алып. Күрүне ачы-дузаның порталына бүрүткедирде, ЕСИА-да ажыглакчының бодун бадыткап, учет бижинче киргенин ап каап база катап тургузар.

Билдиришкinnerни 2021 чылдың

июль 15-тен октябрь 31-ге чедир хүлээр. Ада-иелер ол үениң дургузунда төлевир дээш билдиришкinnerни таарымчалыг үеде бижиб болур.

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының изиг шугум телефону 9-60-60, РФ-тиң Пенсия фондузунуң pfr.gov.ru регион арынында, ол ышкаш салбырның ВКонтакте vk.com/pfr_tuva социал четкиде албан езузунуң арынында клиент албанының изиг шугум телефоннары салдыган.

Бистиң корр.

Чарлал — Реклама

Министерство Информатизации и Связи Республики Тыва

ТЫВА МЕДИАГРУПП

Подписка на все издания

УСПЕЙ ПОДПИСАТЬСЯ

С 15 ИЮЛЯ ПО 6 АВГУСТА

1824 руб.

ВМЕСТО 2728 руб.

Подобности уточнять по адресу:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309,
и в районных МФЦ РТ. Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45

Утерянный аттестат об основном общем образовании №01724006226596, выданный 15 июня 2020 года МБОУ СОШ №4 имени Байлак Веры Чульдумовны города Чадана Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва на имя Донгак Чингиса Артуровича, считать недействительным.

Бистиң хүндүткелдиг өгбевис, угбавыс, ажы-төлүнүң, уйнуктарының ынак авазы, кырган-авазы

Мария Семеновна Оскюлюк (Нуузай угбай, тетя Маша) чырык черден, чоок кижилеринден чарлып чорутканын ханы кажыыдал-биле төрелдери-виске, кудала-рывыска, чаңгыс чер-чурттугларывыска дыңнаттывыс.

Сөөлгү оруунче август 4-те 11.00 шакта Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузу, 178, квартира 106-дан үдээр.

Харылзажыр телефоннар:
89293160583, 89835927520.
Сбербанк 4276-3100-1138-3546 Айна.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА “ШЫН” СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек